

Evolució de les formes d'hàbitat a la franja central de la costa catalana durant el primer mil·lenni a.n.e.

Durant el primer mil·lenni aC, en el marc de la franja costanera central catalana, es produirà una evolució dels patrons d'assentament de caire dispers que havien caracteritzat l'edat del bronze cap a formes protourbanes pròpies de l'iberització. Aquest procés de canvi gradual és paral·lel a les transformacions econòmiques, socials i polítiques d'aquestes comunitats resultat d'un procés intern mediatitzat per influxos exteriors de procedència mediterrània.

Mots clau: primera edat del ferro, iberització, hàbitat, urbanisme, cabanes.

During the first millennium BC, at the center of the Catalan coast, will take place an evolution of the settlement standards on a dispersed basis that had characterized the bronze age into the protourban forms that belong to iberization. This process of gradual change is parallel to the economic, social and political transformations of these communities which are the result of an internal process mediatized by the exterior influences of the Mediterranean.

Key Words: First iron age, Iberization, settlement, urbanism, huts.

1. El marc físic

En termes generals el nostre treball s'emmarca en la part central de la serralada costanera catalana, entre els rius Tordera i Llobregat, territori que s'identifica *grosso modo* amb la Laietània d'època ibèrica. Geològicament aquesta unitat se subdivideix en tres grans unitats morfoestructurals que són la depressió prelitoral i les serralades prelitoral i litoral que la flanquejen (fig. 1). Aquest sistema aixeca una barrera al llarg del Mediterrani i condiciona les vies fonamentals de la circulació de sud-oest a nord-est i posa en contacte l'Empordà amb el camp de Tarragona.

La xarxa fluvial talla transversalment aquests grans eixos, afavorint vies de comunicació transversals que connecten la costa i l'interior, i vertebrun un territori en dues direccions. Aquesta disposició defineix zones baixes amb aiguamolls, força insalubres, i zones altes i ondulades amb sòls molt aptes per al conreu.

A l'interior de la depressió prelitoral, en especial al Vallès Oriental, també s'hi localitzaven àmplies zones d'aiguamolls, que avui han desaparegut quasi totalment per l'acció antròpica, una de les més intenses de la Mediterrània.

La serralada prelitoral discorre en direcció nord-est sud-oest i és el límit nord de la depressió prelitoral, on es troben les altituds més importants. No manquen els passos transversals que posen en contacte la depressió amb l'interior, com són la conca del Llobregat, del Tenes i la vall del Congost, les quals comuniquen les comarques d'Osona, el Bages, l'Anoia i el Solsonès.

Pel que fa a la serralada litoral, recorre la costa de nord-est a sud-est i és el límit sud de la depressió prelitoral. Bàsicament la podem dividir en tres subunitats. La primera, la qual correspondria al massís del Garraf, se situa més al sud-oest. Vers el nord-oest, i

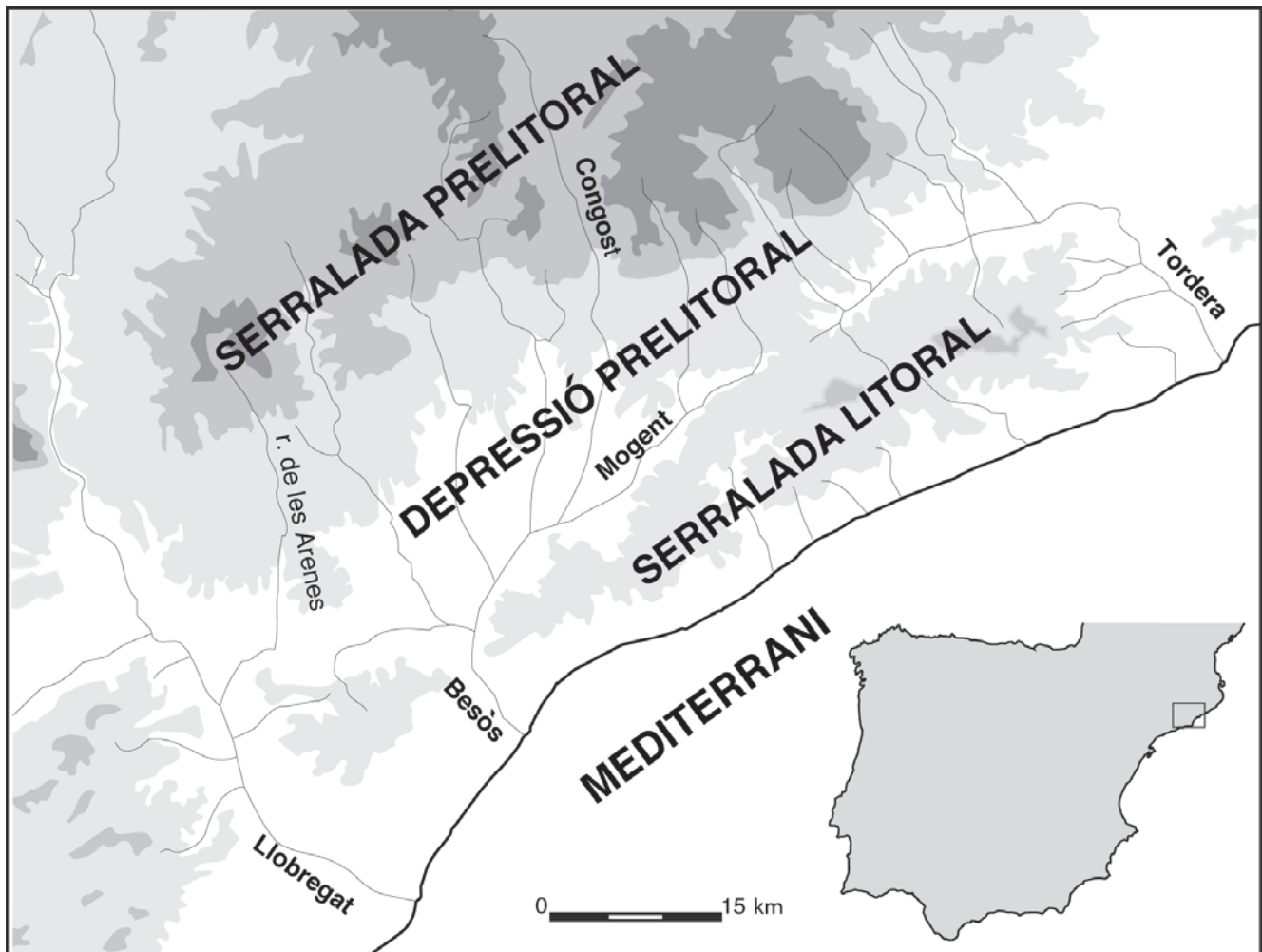


Fig. 1. Plànol de situació de la zona estudiada.

separada de la primera per la falla del Llobregat, hi ha la serra de Collserola. La tercera és la serra de Marina, situada més al nord, la qual s'estén entre el Besòs i la Tordera. En conjunt el relleu és suau i, a diferència de la serra prelitoral, és poc accidentada, amb valls àmplies, generalment curullades a la part inferior per materials quaternaris, els quals són especialment aptes per a l'agricultura.

2. Tipologia de l'hàbitat durant el bronze final

Dins del que és la depressió prelitoral i la seva franja costanera, la tipologia concreta dels hàbitats del bronze final i de la primera edat del ferro, tant pel que fa a la seva organització interna com a les característiques constructives i llur articulació en assentaments més o menys organitzats, és encara mal coneguda.

Els jaciments es caracteritzen per la sistemàtica presència de fosses excavades al sòl que, sovint, donada llur natura, són de difícil interpretació. Sembla clar, però, que en la immensa majoria dels casos es tracta de dispositius de suport o emmagatzematge d'una gran diversitat morfològica (sitges, cubetes, llars, forns, etc.), i les construccions destinades a l'habitatge són molt escadusseres. D'altra banda, l'acció antròpica

exercida en aquestes comarques, especialment intensa com a conseqüència dels conreus i, més recentment, per l'expansió urbana i industrial, ha estat la responsable de la desaparició de molts jaciments i del greu deteriorament d'altres.

La informació relativa a la fase més antiga del bronze final és encara molt limitada. En aquesta època l'hàbitat està bàsicament representat per petits assentaments dispersos, contruïts amb materials peribles, que se situen prop dels rius, les terrasses fluvials i els peus de muntanya. Jaciments com la Ferrussa, a Santa Perpètua de Mogoda (MARCET I PETIT 1986; PETIT 1993) o Ca n'Issac, a Capellades (MALUQUER 1946-1947) en serien bons exemples. No en coneixem, però, les característiques exactes ja que es tracta de materials sense context clar o procedents d'excavacions antigues que no permeten establir amb precisió de quina mena d'estructures estem parlant.

Com a fenomen destacable d'aquest període, cal remarcar les primeres manifestacions del ritual de la incineració, representat bàsicament per la fase més antiga de la necròpolis de Can Missert a Terrassa (BOSCH GIMPERA I COLOMINAS, 1915-1920; ALMAGRO GORBEA 1979) o la Bòbila Roca de Pallejà (MALUQUER 1951). Tal vegada hi hauríem d'incloure Ca l'Estrada, a Argentona, amb un petit lot de materials corresponents a aquesta època, recuperats a una gran fondària,

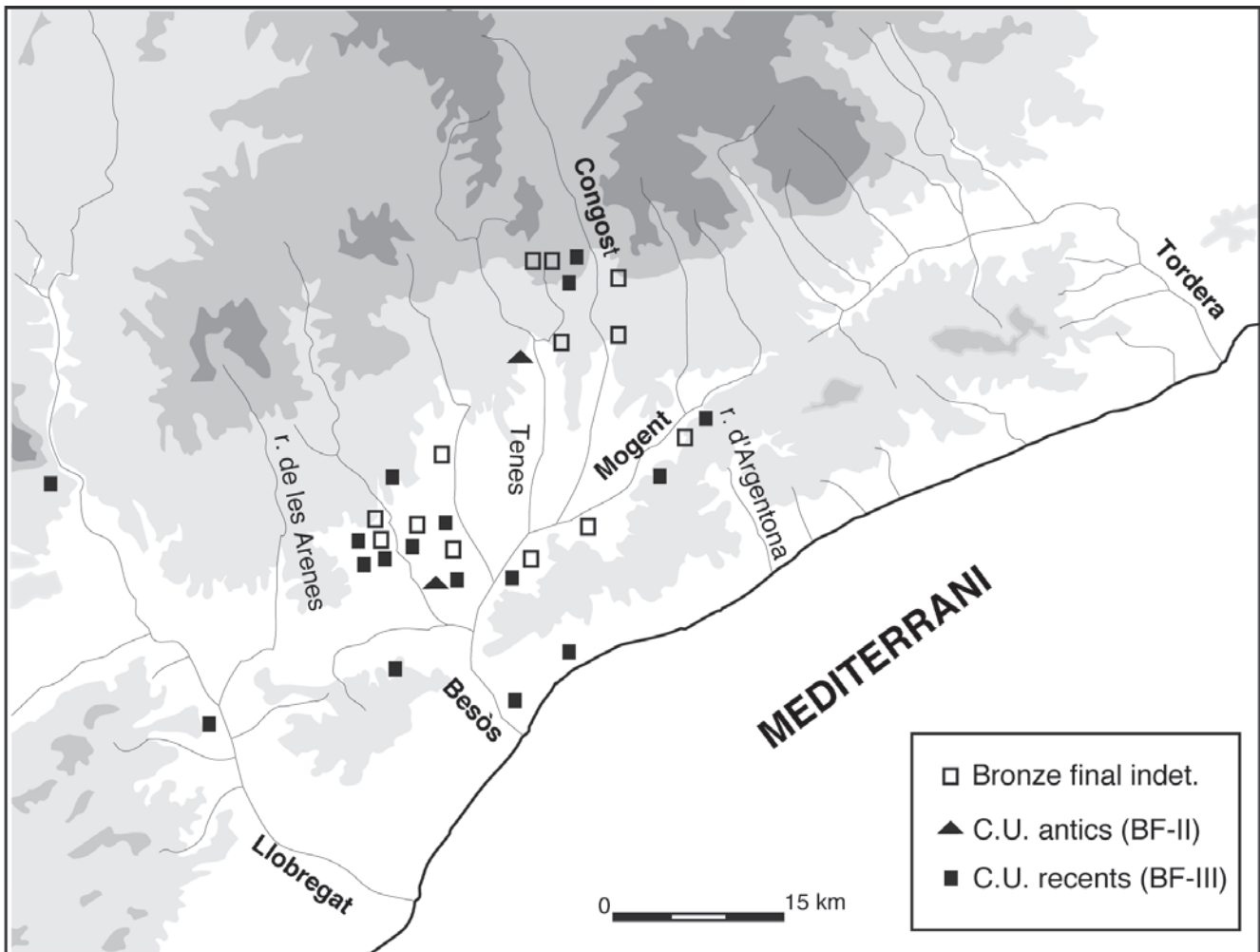


Fig. 2. Plànol de situació dels principals jaciments del bronze final.

que s'ha interpretat que pertanyen a una hipotètica necròpolis (PÉREZ CONILL 1983). En conjunt, i des del punt de vista poblacional, es tracta d'agrupacions de poques tombes, la qual cosa podríem relacionar amb grups de poca entitat. Aquest fet concordaria amb la dispersió de petits assentaments, reflex d'una població disseminada, possiblement de caràcter familiar, que representa la perduració d'un sistema tradicional d'explotació del territori que es remunta a un moment anterior a l'arribada dels camps d'urnes.

Malgrat que el sistema d'explotació del territori no canviï sensiblement, es detecta a partir del bronze final III un increment considerable de l'aprofitament dels terrenys potencialment òptims per a l'agricultura, és a dir, de les planes sedimentàries i dels peus de muntanya de la depressió prelitoral. Aquest procés és fàcilment constatable pel significatiu increment dels jaciments d'aquesta època, més si els comparem amb la quantitat d'hàbitats del bronze final II localitzats en tota aquesta àrea (PETIT 1986; MAYA 1990) (fig. 2).

L'aprofitament de les cavitats naturals és molt reduït; utilitzacions com la de l'abric Vernet-Oliveres o la cova de l'Endal a Sant Feliu de Codines (PETIT 1986) caldria considerar-les com a residuals, més escasses com més ens acostem a la primera edat del ferro. La cova de Can Montmany a Pallejà tindrà un aprofitament funerari en un moment avançat del

bronze final, però s'ha interpretat com la pervivència d'antigues creences en un moment en què la incineració està generalitzada (PETIT 1986).

Sobre la tipologia dels assentaments, les informacions a l'abast que resulten dels treballs recents sobre jaciments d'aquesta cronologia han permès aprofundir en la seva caracterització. Possiblement són les intervencions al paratge de Can Roqueta, a Sabadell, les que, després de diverses campanyes d'excavació, han permès posar al descobert un extens complex arqueològic que abasta, cronològicament, del neolític fins a l'època medieval (BOQUER *et al.* 1991; 1992; 1997; BOQUER I PARPAL 1994; GONZÁLEZ, MARTÍN I MORA 1999; PALOMO I RODRÍGUEZ 2004; CARLÚS *et al.* 2004). Malgrat que les diferents intervencions, que s'han anat succeint en el temps, han afectat diverses àrees que han estat denominades de manera diversa (Can Roqueta, sector DIASA, Can Roqueta-Can Piteu, Can Roqueta II, Can Roqueta-Torre Romeu), estem davant d'un conjunt de restes que haurien de ser estudiades globalment. L'extensió explorada fins ara se situa al voltant de les 40 ha.

Durant aquests anys, s'han localitzat i excavat al voltant de 400 fosses, un percentatge molt significatiu de les quals correspon al bronze final i la primera edat del ferro. Les intervencions més recents només han estat publicades de manera preliminar i bona

part del material encara roman en estudi. Malgrat tot, les informacions a l'abast permeten fer una primera aproximació a les característiques d'aquest hàbitat tan significatiu.

Les estructures es localitzen al llarg de pràcticament tota l'extensió del jaciment, i es documenta concentracions de fosses més o menys importants i relativament ben definides. Si prenem com a referència el sector DIASA, el més exhaustivament publicat fins ara, constatem un fet interessant des del punt de vista de l'ocupació de l'espai per part de les comunitats del bronze final. Les datacions de C-14 han posat de manifest dos possibles moments d'ocupació dins d'aquest període.

El més antic se situa en el darrer terç del segon mil·lenni cal. BC i està representat per dos petits grups d'estructures. Un primer, situat al límit nord-occidental del sector, estava format per una cubeta, dues sitges i una estructura de combustió (CR-40 a 43). El segon, situat a la part central de la parcel·la, estava format per una agrupació de dos forns de doble cambra (CR-59 i 60) i una probable estructura coberta (CR-61). Deixant de banda el problema de la possible contemporaneïtat de les dues agrupacions, la primera ocupació posa de manifest que en aquesta cronologia el tipus d'assentament no ha variat gaire respecte als inicis del bronze final, encara que sembla apuntar-se una major capacitat d'emmagatzematge, per tant productiva, i uns coneixements tècnics que permeten la materialització d'estructures complexes com els forns (GONZALEZ, MARTÍN I MORA 1999).

El segon moment dins del bronze final se situa en una data més avançada, entorn als segles IX-VIII cal. a.n.e., i inclou tres agrupacions més dins del jaciment. Una formada per dos possibles fons de cabana (CR-36 i CR-37), situats a l'angle nord-occidental del sector; una altra per un conjunt de fosses, majoritàriament sitges, ubicades a la banda sud-est, i la darrera situada en l'anomenada parcel·la 14, a la banda oest del jaciment, intregada per dues possibles estructures cobertes (CR-131 i 134) i sitges de gran capacitat.

A Can Roqueta II, a l'altra banda del torrent de Can Llobateres, els estudis preliminars posen de manifest una tipologia idèntica de les restes localitzades. Les més abundats són les fosses tipus sitja, encara que també s'han identificat altres estructures de natura diversa (retalls, cubetes, fons de cabana, etc). Són del bronze final 78 fosses, 81 del ferro i un gruix de 172 no tenen una atribució concreta. En aquesta amplíssima zona excavada les fosses es distribueixen arreu. Cal destacar, però, que com en el sector DIASA, les fosses destinades a magatzem tendeixen a agrupar-se en concentracions i que aquestes no coincideixen en l'espai amb les agrupacions de grans retalls associats a l'hàbitat, que no apareixen mai aïllades i que posen de manifest, segons els seus excavadors, una distribució interna intencionada. Entre aquests retalls cal destacar una cabana (E-229) (PALOMO I RODRÍGUEZ 2004: 89-90).

Un altre element a tenir en compte és la localització, entre el sector DIASA i Can Roqueta II, d'una importantíssima necròpolis d'incineració, que ha donat com a resultat la troballa de com a mínim 592 tombes del bronze final, 231 de la primera edat del

ferro i 274 de datació indeterminada (CARLÚS *et al.* 2004: 117), que sens dubte s'ha de posar en relació amb la intensa ocupació circumdant.

A l'hora de definir la tipologia de l'assentament, el més problemàtic, a banda d'assignar una funció concreta per a cada estructura negativa, és la dificultat d'establir relacions de sincronia/diacronia entre les diferents fosses i entre les diferents agrupacions entre si. La manca d'estratigrafies fiables, així com la indeterminació de la vida efectiva de les fosses són els principals motius que condicionen la interpretació precisa d'aquests tipus d'assentaments. Cal tenir present també els límits que les datacions radiocarbòniques imposen tant pel que fa als intervals d'incertesa com a la natura del material datat i l'episodi objecte de datació, que generalment correspon a l'amortització i no a l'execució o construcció de les estructures.

Tot i així, en base a les dades de les que disposem i dels paral·lelismes amb altres jaciments de la mateixa tipologia, és possible plantejar un model interpretatiu d'aquests assentaments que, lògicament, haurà de ser validat o matisat en funció de les dades que es derivin de la recerca.

Així doncs, utilitzant Can Roqueta com a jaciment de referència d'aquest període, podríem proposar un model d'assentament basat en dos nivells bàsics d'integració. Un primer correspondria a l'agrupació de cabanes d'habitació i les seves estructures de producció i conservació annexes, que defineixen les unitats bàsiques d'explotació del territori, presents en tota la depressió prelitoral des de ben antic. Cada unitat tindria un espai exterior amb una zona lliure a l'entorn immediat, on es desenvolupen les activitats quotidianes, i una àmplia àrea exterior on se situen, al llarg del temps, les diferents fosses d'emmagatzematge. El segon nivell correspondria a la paulatina agregació d'aquests assentaments rurals o granjes, a través de mecanismes encara poc definits, separades entre si per distàncies que poden abastar fins més de 100 metres. El resultat seria un tipus de poblat molt obert que podria haver tingut el seu origen tant en la paulatina agregació de noves unitats com del mateix creixement intern.

L'elevada dispersió d'aquests nuclis d'habitació i l'absència de problemes d'espai, del qual se'n fa un ús marcadament expansiu, definirien una organització "laxa" de l'assentament en la qual cada unitat productiva tindria certa autonomia. Aquest model, plantejat a Europa occidental i central en cronologies a partir del neolític (DENELL 1987; HAMMOND 1981) ha estat proposat i reformulat per J. B. Lòpez per a l'inici de l'edat dels metalls a la zona del Segre-Cinca, en concret per al jaciment de Minferri, sota el terme de "vilatge dispers" (LÒPEZ 2001, 20-34).

Per les mateixes característiques de l'assentament de Can Roqueta, no podem assegurar que existeixin espais o estructures comunitàries clares. En algun cas, el volum d'algunes sitges, d'una capacitat superior a la mitjana, s'ha interpretat com a reserva col·lectiva (BAQUER 1989). Altres estructures, com fossats o altres dispositius que facin necessària la intervenció de grans contingents de població, tampoc s'han documentat fins ara. Aquest fet, a part de concordar amb un assentament de tipus obert, fa palès un baix nivell

d'integració de la població, encara que existissin nivells de col·laboració o de relació en altres aspectes ja fossin productius i/o ideològics.

En aquest sentit, la necròpolis estaria marcant un espai compartit que tindria el paper de centre cultural, vertebrador tant de la comunitat com de l'espai que s'ocupa. Val a dir, però, que, per ara, no podem assegurar de manera concloent que la necròpolis correspongui exclusivament a un únic assentament d'aquesta tipologia i que no abasti altres unitats productives disperses i aïllades, ubicades en un territori més ampli del que aquesta aglomeració de Can Roqueta en seria el nucli central. De ser així, es tractaria d'un element que posaria de manifest un procés incipient de territorialització.

En síntesi, Can Roqueta seria un exponent de com, a partir d'una ocupació antiga d'inicis dels camps d'urnes recents o bronze final III, es produeix una paulatina agregació de petites explotacions en un territori determinat donant com a resultat, a partir d'un moment avançat del bronze final, una important aglomeració de població en forma de vilatge dispers, que presenta com a tret distintiu un considerable potencial excedentari.

Al costat de jaciments d'aquesta tipologia, seguiria existint un poblament dispers representat per petites explotacions o granjes de les que només resten agrupacions de fosses, bàsicament sitges, escampades pel territori destinades a posar en explotació noves terres en un context de producció agrícola bàsicament cerealista. D'aquest moment també són algunes estructures d'habitació aparentment isolades, sense fosses de conservació associades, com el fons de cabana de Can Cortés a Sant Just Desvern (PETIT I ROVIRA 1982; ROVIRA I PETIT 1997) i Can Bertran a Cerdanyola (FRANCÈS, 1992), als que podríem afegir el possible fons de Martorelles (MARCET I PETIT 1985: 112).

També aïllades s'han documentat un nombre important de fosses destinades a la conservació, que seria la forma més bàsica d'ocupació del territori, sense que quedi clar si es tracta d'evidències d'un autèntic hàbitat de característiques molt elementals o de dispositius dipersos entre els camps, relacionats amb les tasques agrícoles, com la sembla o altres funcions específiques (MAYA 1990).

Com hem apuntat abans, és possible que en aquest moment es comencin a desenvolupar xarxes territorials basades en la producció i/o el parentiu que interrelacionessin tota aquesta diversitat tipològica d'hàbitats.

3. la primera edat del ferro: una època de canvis

L'hàbitat durant la primera edat del ferro a la franja central de la costa catalana representa un pas intermediari entre els patrons d'assentament de caire dispers, que havien caracteritzat bona part de l'edat del bronze de la depressió prelitoral, i les formes protourbanes pròpies de la iberització. Es tracta, doncs, d'un procés de transició en el que la definitiva fixació al terreny, l'organització de la producció, ja obertament encarada a crear un excedent, i la concentració de població portaran a l'aparició d'un primer urbanisme

en dur i de llarga durada entrada ja la segona meitat del segle VI aC (FRANCÈS 2000).

L'augment gradual de la pressió sobre els terrenys cultivables, que es produeix durant la primera edat del ferro com a continuació del que ja es posava de manifest durant el bronze final III, es fa palès en el número d'hàbitats i en la quantitat i la capacitat dels dipòsits d'excedent agrícola (fig. 3). Aquesta època destaca també per l'expansió del conreu d'espècies cerealístiques més adients a la gestió humana. Igualment l'increment de la presència de les lleguminoses no deixa de ser significatiu. D'una banda, indica una més gran varietat en l'alimentació i un major coneixement dels vegetals conreables i, de l'altra, una possible innovació tècnica com és l'alternança dels conreus. És molt possible, doncs, que aquest nou sistema de gestió agrícola permetés incrementar la producció (BUXÓ *et al.* 1995: 475).

Cal plantejar-se si en aquesta època s'utilitza l'arada associada als animals de tracció. De fet, a Europa, es coneixen arades des de ben antic. L'ús d'animals de tracció és probable des del bronze final si ens atenim a l'avançada edat de sacrifici dels animals en jaciments de cronologia antiga (MAYA 1992: 292-293). Un altra qüestió a tenir en compte és la possibilitat de millores en el camp de l'utilatge. Potser la major disponibilitat de recursos, és a dir, de l'excedent agrari, va facilitar l'accés al metall, ara més abundant a causa, en part, de les noves tècniques d'explotació i de fosa que possibilitaven obtenir-ne una major quantitat.

De fet, durant la darrera fase del bronze final III, sembla que es produeix una reactivació de les rutes comercials transpirinenques, reveladora d'una nova situació que afecta bona part d'Europa. Possiblement, aquesta revifada està fonamentada en una notable expansió de la metal·lúrgia i l'ús d'objectes de bronze. A aquesta època pertanyen la majoria dels dipòsits d'objectes de bronze trobats a Catalunya (RUIZ ZAPATERO 1985; GALLART 1991). Una situació paral·lela es produeix a França, Suïssa i Itàlia durant el bronze final III, la qual cosa revela l'existència de circuits d'intercanvi entre l'Atlàntic i el Mediterrani força complexos i ramificats. La recerca i la recuperació de bronzes aprofitats per a refondre'ls respon a la necessitat dels artesans de satisfer la pròpia demanda. Els dipòsits són, doncs, una manifestació d'aquesta situació que s'ha d'emmarcar dins d'una xarxa de relacions econòmiques interregionals de gran abast.

Per tant, durant la primera edat del ferro, el comerç fenici s'hauria limitat a intervenir i a estimular els circuits comercials que ja estaven en plena activitat (AUBET, 1993: 32). Enriqueta Pons observa, a l'Empordà, que la influència mediterrània tindrà com a conseqüència la consolidació de mercats que en origen eren autòctons, com poden ser els d'Agde, Canet i Empúries. Seran aquests mercats situats a la costa els que es desenvoluparan i continuaran funcionant durant el món ibèric (PONS 1984: 248).

Cap al segle VII aC, els fenicis estaven assajant noves estratègies comercials tot cercant nous mercats en territoris cada cop més perifèrics, com Extremadura o el Marroc atlàntic. En el litoral català el volum de les importacions suggereix un panorama

més propi d'un comerç perifèric, puntual i no gaire intens, que d'un comerç colonial en el sentit estricte (AUBET 1993: 24).

Els objectius del comerç mediterrani en aquest tram de la costa haurien estat centrats, en primer lloc, en la producció agrícola, fonamentalment cerealista i concentrada en un rerepaís fèrtil, i, en segon terme, en els pocs, però presents, productes minerals de la zona. En efecte, existeixen prou recursos cuprífers com per permetre una explotació més que satisfactòria en època prehistòrica. En el poblat del Puig Castell de Vallgorguina, en un context ja del segle VI aC, apareixen algunes ceràmiques focoes juntament amb perfils de ceràmiques a mà típiques de la primera edat del ferro i coques de fundició de coure que evidencien l'explotació de les vetes existents a pocs quilòmetres del jaciment (PASCUAL i BARBERÀ 1965: 244).

Durant el segle VI aC, la consolidació d'aquests mecanismes contribuirà a la regularització de les relacions comercials, en especial amb els pobles mediterranis. Les formes d'organització del comerç arcaic, que bàsicament són de caire aristocràtic,¹ estan en funció del món indígena. Per tant, les possibilitats de desenvolupar contactes i vincles d'aquest tipus depenen de l'existència d'una autoritat que controli el territori i sigui capaç de subministrar mercaderies. El comerç serà un dels elements fonamentals de la jerarquització social i comportarà l'aparició de grups o personatges que exerciran un control sobre l'excedent i que, per tant, regularan les relacions d'intercanvi que aniran evolucionant cap a fórmules redistributives. És fàcil pensar que els encarregats d'aquesta redistribució fossin individus o grups capaços de produir i fomentar un augment de la producció en unes condicions que fessin rendible aquest esforç per a tota la comunitat (HARRIS 1993: 21).

Per intentar aprofundir en aquest procés i entendre el marc social i econòmic de la primera edat del ferro i les transformacions que es produiran en la concepció dels hàbitats, és interessant donar un cop d'ull a les contades necròpolis i els enterraments d'aquest període.

Si durant la fase corresponent al bronze final de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta l'homogeneïtat dels aixovars dels enterraments suggereix societats més o menys igualitàries, on només el metall marcaria algunes diferències (RUIZ ZAPATERO 1992: 104-105), en la fase de la primera edat del ferro es documenta una més gran variabilitat tipològica de les estructures funeràries i dels aixovars continguts. Aquestes diferències, segons els seus excavadors, podrien ser degudes a factors diacrònics d'evolució interna de la necròpolis o com a resultat d'un tractament diferenciat de caire social o econòmic (CARLÚS i LARA 2004: 70). De la mateixa manera que apuntàvem en parlar de l'edat del bronze, aquesta àmplia necròpolis, en un context habitacional de vilatges oberts i llogarets o

1. Els fenicis introduïren tot un seguit d'objectes de prestigi entre les poblacions indígenes de la península Ibèrica amb les que van tenir contacte, molt especialment entre els sectors d'aquelles societats que controlaven els recursos. Amb això es perseguia crear demanda i establir vincles amb les elits socials per tal d'assegurar unes relacions continuades d'intercanvi (AUBET 1987: 110-115).

granjes ja de la primera edat del ferro, serviria d'element perpetuador dels vincles comunitaris o ètnics de la població (GARCIA 2001: 77).

De les tombes d'aquesta fase cal destacar que s'ha localitzat un ampli repertori d'estris tant en bronze (fíbules de doble ressort i de pivot, sivelles, *simpulum*, etc.) com en ferro (ganivets Gran Bassin I, fíbules serpentiformes i de ressort bilateral). Altres elements que cal considerar singulars o diferenciadors són les ceràmiques a torn procedents del cercle fenici occidental i un ast en ferro, possiblement de procedència oriental, similar a un altre de la tomba 240 de la necròpolis de Gran Bassin I. Aquest element s'ha relacionat amb personatges d'un alt estatus social i amb usos que podrien anar més enllà del que es pot considerar estrictament culinari. Per les seves característiques i especificitat es podria vincular a la "cultura del banquet" paral·lela al *symposion* de les societats mediterrànies. En aquests esdeveniments membres selectes de la societat consumeixen aliments de qualitat i begudes exòtiques com a forma visible de tancar pactes i aliances i refermar els vincles entre ells (MAYA, 1990). És destacable la pràctica absència en aquesta fase d'armament en bronze o en ferro que sí trobarem en enterraments lleugerament més moderns.

La necròpolis del Pla de la Bruguera a Castellar del Vallès, datable entre finals del segle VII aC i principis del VI aC, dins un context de camps d'urnes del ferro i mancat d'importacions ceràmiques, és aparentment força homogènia, sense que es pugui establir una diferenciació social clara segons el tipus d'enterrament i els aixovars continguts. Només la presència d'elements que poden ser considerats de prestigi, com ara les fíbules o els ganivets de dors recte i reblons fets en ferro, podrien diferenciar unes tombes de les altres. A la necròpolis de Can Roqueta aquests elements acompanyen una quantitat apreciable d'enterraments, cosa que no passa amb altres tipus d'objectes com les ceràmiques importades, els asts i altres elements metàl·lics. El repartiment força estès d'aquests petits elements podria sustentar la idea d'una certa redistribució i un enriquiment progressiu d'un major nombre de components de la societat (MAYA 1993: 17), condició fonamental per assolir increments productius sostinguts.

A la necròpolis del Coll, a Llinars, s'han excavat fins ara dues tombes situables a inicis del segle VI aC, de les que destaquem la E-4, coneguda com la tomba de guerrer (SANMARTÍ E. 1993; MUÑOZ 2003). Correspon a un únic individu incinerat, el qual tenia com a aixovar nombroses armes i estris de bronze. La quantitat de vasos d'ofrena i d'objectes, com espases i llances de ferro, un *simpulum* i unes *cnèmides* de bronze, posen de manifest les diferències d'aquesta tomba respecte de les del pla de la Bruguera i, fins i tot, de les de Can Piteu-Can Roqueta. L'aspecte material del ritual funerari d'aquesta tomba apunta cap a un individu de posició social elevada, almenys pel que fa a la quantitat de béns de prestigi que acumulava. Aquesta tomba correspon al moment d'introducció massiva d'armes de ferro a inicis del segle VI i indicaria una nova inflexió en el procés de canvi social que desembocarà en l'aparició de

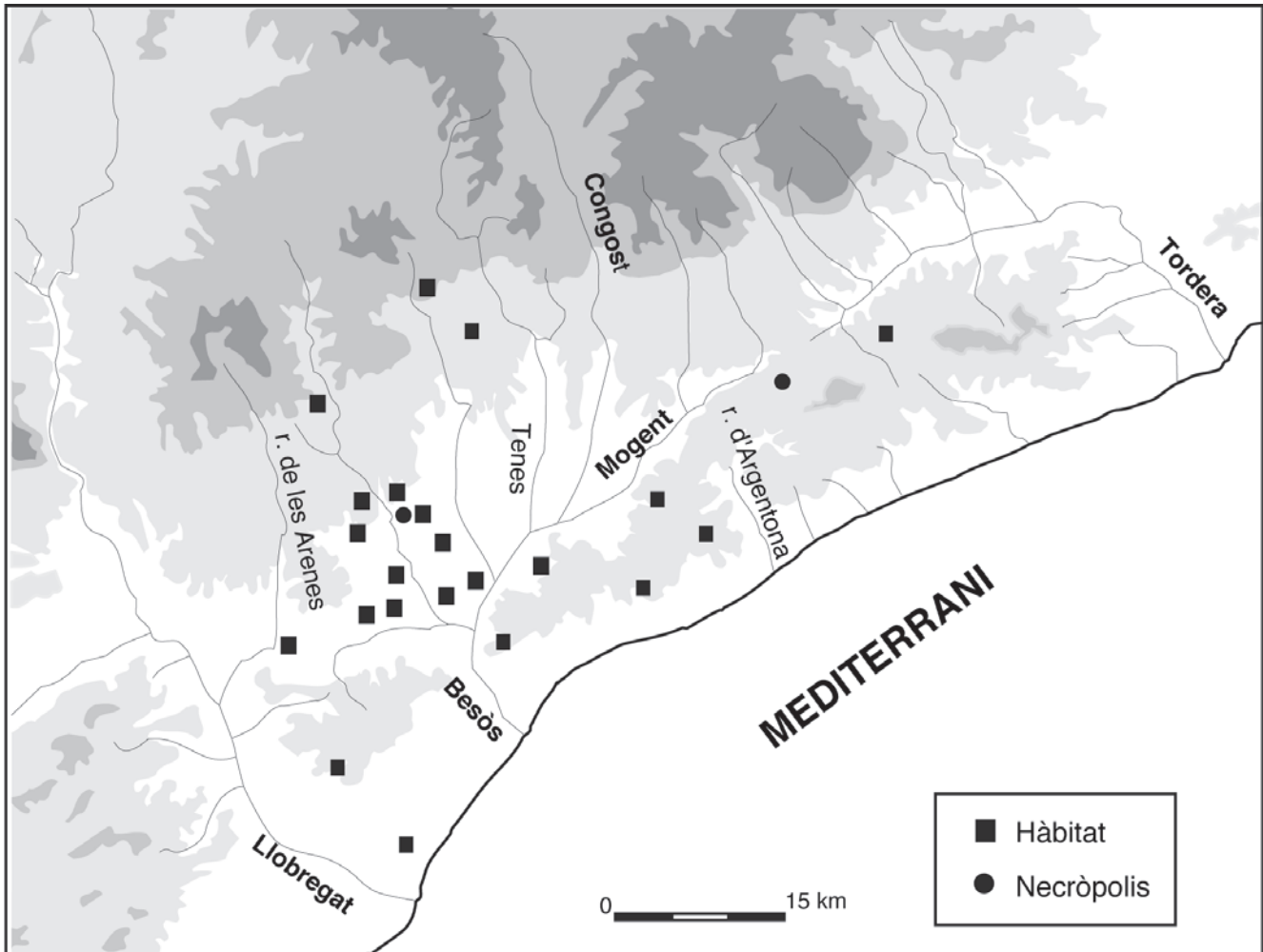


Fig. 3. Plànol de situació dels principals jaciments de la primera edat del ferro.

la civilització ibèrica² i dels cabdillatges guerrers o aristocràtics.

Per a E. Sanmartí, l'augment en l'ús de les armes és un fet que en part s'explica si existeix una acumulació de riquesa generada a partir d'un increment progressiu de la producció i dels intercanvis que segueixen a una demanda. Per a ell, l'existència de l'*emporion* a la costa de l'Empordà és el catalitzador que motivà l'arrencada de la producció agropecuària i extractiva indígena a uns nivells fins llavors desconeguts, i es crearen les bases materials per a una gran transformació socioeconòmica que havia de desembocar en l'iberisme (SANMARTÍ, E. 1993: 52-53). Cal matisar, però, que, d'una banda, l'expansió de les comunitats del ferro i el seu increment productiu s'inicia en una data anterior a l'establiment dels grecs a Empúries i que tal vegada l'increment de l'activitat comercial a l'entorn del segle VI aC seria resultat de la consolidació de la pràctica de l'*emporion* al llarg del litoral català. El control d'aquestes activitats per part dels elements dirigents indígenes representaria una oportunitat per intensificar també la seva intervenció sobre la gestió dels recursos necessaris per fomentar-les i aprofundir-les, fet que aquests individus podrien utilitzar per

2. La disposició d'armes i d'estrís a les tombes de tipus Gran Bassin I és força estranya en comparació amb les del tipus Gran Bassin II a principis del segle VI aC.

incrementar el seu poder. La redistribució de part de les mercaderies obtingudes en forma d'elements de prestigi vindria a consolidar el poder de les elits locals (SANMARTÍ, ASENSIO I MARTÍN 2002: 1103-104).

Així doncs, la primera edat del ferro representarà un moment de maduresa important d'aquestes comunitats. La visió que del procés de jerarquització social podem extreure de l'anàlisi del món funerari ha de ser, necessàriament, matisada en funció de les dades obtingudes als assentaments. Els canvis que s'estan produint des del punt de vista polític i econòmic incidiran en el model d'ocupació del territori i en la natura dels assentaments.

4. L'hàbitat durant la primera edat del ferro

Bàsicament, durant la primera edat del ferro la població continua, com en el bronze final, ocupant els cims o les vessants assolades dels turons que formen la depressió prelitoral. A part de la plana, és evident un increment d'ocupació de les serralades, especialment la litoral (fig. 3). A partir del segle VII aC comencem a detectar canvis que posen de manifest una transformació gradual en el sistema d'ocupació del territori. Aquella pressió creixent que es produïa durant el bronze final III sobre els terrenys cultivables havia tingut com a conseqüència la proliferació d'as-

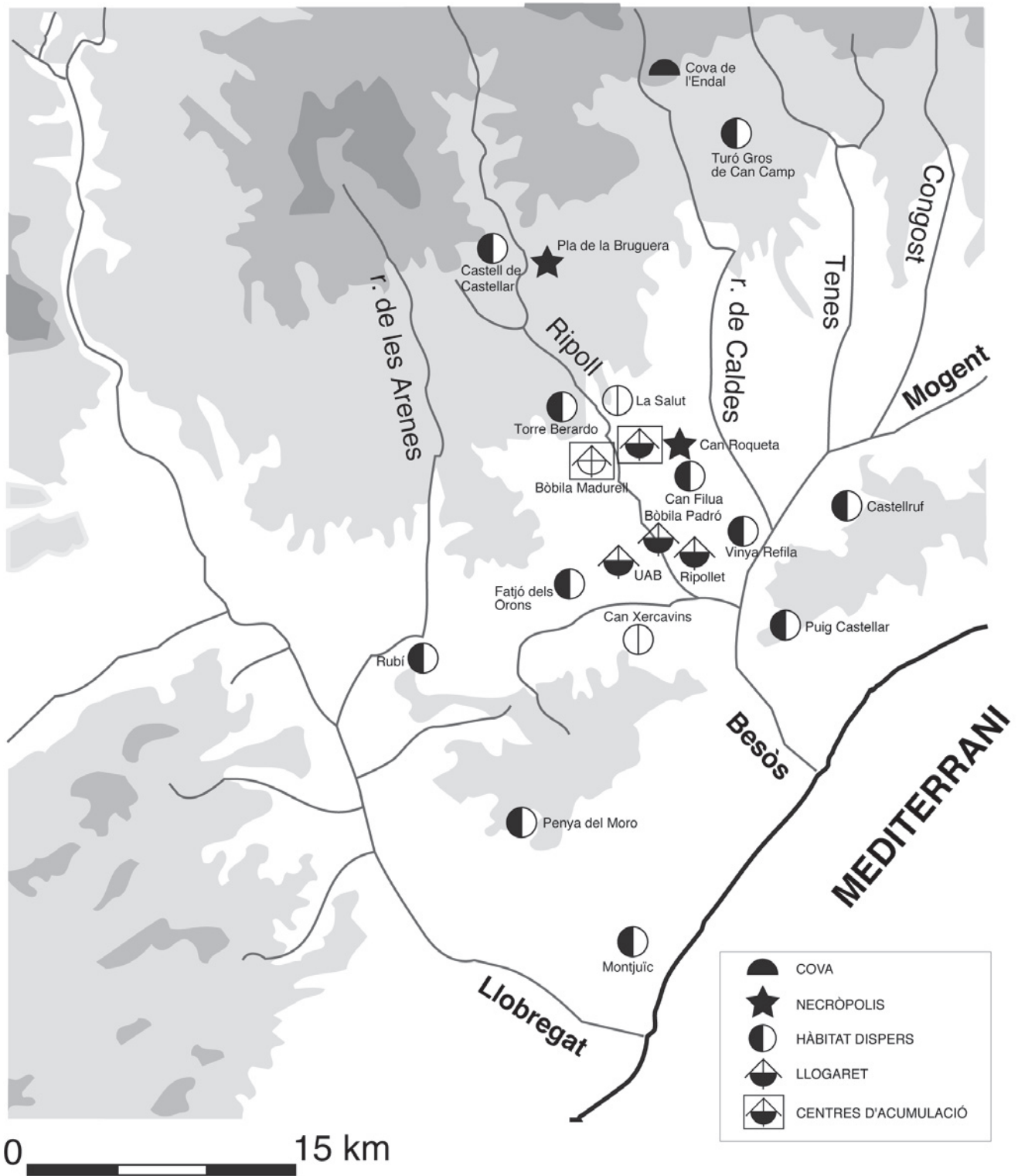


Fig. 4. Plànol interpretatiu de l'hàbitat a la franja sud de la costa central.

sentaments que evidencia una societat en expansió que tendeix a un creixent procés de territorialització.

Sobre la tipologia dels hàbitats, en línies generals no podem parlar de grans diferències respecte al bronze final. Els jaciments continuen estant representats, de manera fonamental, per fosses destinades a emmagatzemar excedents a mitjà i llarg termini i dispositius de suport a l'hàbitat (cubetes, llars, etc.). Les poques estructures d'habitació conegudes segueixen les tècniques constructives típiques de les

planes sedimentàries, i són construccions fetes amb materials peribles, encaixades al subsòl i amb una superestructura suportada per pals drets.

Al mateix paratge de Can Roqueta es va localitzar una estructura d'habitació (E-7), datada entre finals del segle VII aC i principis del VI aC. Correspon a una fossa de forma arrodonida o potser ovalada, conservada parcialment, molt similar a les estructures d'habitació del bronze final III que hem comentat. Les dimensions són de 3 metres d'amplada màxima

per 70 centímetres de fondària. A l'interior, hi havia una llar de tipus pla, limitada parcialment per pedres i tovots. A prop del fons de cabana, es van excavar també tres fosses identificades com a sitges (BOQUER *et al.* 1992: 45).

Les petites unitats productives corresponents a la forma de poblament tradicional que documentem durant tota l'edat del bronze segueixen existint. Malauradament, en determinats casos és difícil saber si un jaciment pertany a aquesta tipologia concreta ja que sovint no disposem d'una informació del tot fiable ni de la quantitat exacta d'estructures que hi van aparèixer. De tota manera, sí podem dir que els jaciments de Can Filuà, a Santa Perpètua (MARTI *et al.* 1995: 32), Can Fatjó dels Orons, a Sant Cugat (SERRA RAFOLS 1927-1931), Can Fatjó, a Rubí (PETIT 1987: 213) i Torre Berardo (RENOM 1944: 32-34) serien assentaments d'aquesta mena encara que la interpretació no deixa de ser problemàtica, ja que només podem utilitzar el nombre d'estructures per aproximar-nos a la tipologia de l'hàbitat.

A part de les explotacions familiars, podem parlar també de l'existència de vilatges o llogarets que aplegarien diverses unitats productives. Aquest és el cas del jaciment del poliesportiu de la UAB on s'han localitzat vint-i-dues estructures de la primera edat del ferro, a part d'altres de neolítiques i d'inicis de l'edat del bronze. Bàsicament es tracta de sitges, algunes de gran capacitat, que apareixen aïllades o formant dispositius més complexos, en algun cas associades a cubetes de diferent morfologia. Completaria el conjunt una estructura de funció artesanal que s'ha interpretat com un forn (MAYA 1985; FRANCÈS 1995). Un altre assentament d'aquestes característiques podria haver estat el conegut com "fons de Ripollet" on va aparèixer una quantitat indeterminada de fosses circulars agrupades de 2 metres de diàmetre (MARCET i PETIT 1985: 113).

D'altra banda, a part de les granges i dels llogarets, existeix un tipus d'assentament que correspon a unes concentracions de població més grans, en la línia dels vilatges oberts, que ja hem comentat en parlar del bronze final, on l'agregació de noves unitats productives o el propi creixement intern de les comunitats donarien com a resultat l'agrupament de contingents significatius de població. Aquests vilatges oberts estarien situats en punts estratègics del territori, principalment a la plana.

El complex arqueològic de Can Roqueta continua essent l'exemple paradigmàtic d'aquest tipus d'assentament i creiem que és força significatiu que continuï tenint aquest paper central ja definit durant el bronze final. A tot el paratge apareixen concentracions de fosses que posen de manifest el mateix tipus d'ocupació, però destaca una major concentració d'estructures i d'un volum potencial d'acumulació més gran que en el bronze final. Un altre jaciment que podria tenir una tipologia similar a la fase del ferro de Can Roqueta és la Bòbila Madurell (MARTÍN *et al.* 1988a; 1988b), on van aparèixer un important conjunt de fosses d'aquest període. Només un estudi exhaustiu i de conjunt del jaciment podria escatir aquesta possibilitat.

La necròpolis de Can Roqueta, com hem vist, segueix funcionant i en la tipologia i el material recuperat es manifesta una clara tendència a la diferenciació social, fonamentada en la presència de béns de prestigi de procedència bàsicament mediterrània. En funció d'aquestes dades seria lògic pensar que aquestes aglomeracions fossin en realitat la seu dels segments dominants de la societat.

Així doncs, és possible que al llarg del segle VII aquestes aglomeracions més importants articulin els petits nuclis i, per tant, esdevinguin responsables últims del control d'un rerepaís agrícola en expansió, i que juguin un paper centralitzador des del punt de vista polític i econòmic. D'altra banda, en alguns punts del litoral determinats nuclis pendran protagonisme com a llocs d'intercanvi comercial. Burriac, el turó de Montgat, el Puig Castellar de Santa Coloma o Montjuïc tindrien un paper rellevant des d'aquest punt de vista i, com veurem posteriorment, alguns d'ells acabaran essent peces clau en l'estructura política i econòmica del món ibèric laietà (fig. 4).

Per tant, durant la primera edat del ferro, la reorientació productiva excedentària, els contactes comercials i els mecanismes d'intercanvi i redistribució que se'n deriven, estarien fonamentats en un esquema territorial i una xarxa d'interrelacions entre microregions que fonamentaria un incipient procés de territorialització.

El contacte amb el comerç mediterrani segurament va actuar com a catalitzador d'un procés intern de transformació sociocultural d'aquestes comunitats que desenvoluparan noves formes de vida i d'organització social, la més significativa de les quals seria l'emergència dels cabdillatges (GARCIA 2001: 77).

5. Els inicis del món ibèric

En el segle VI aC es produirà una evolució cap a una nova concepció dels assentaments, tant pel que fa a la seva ubicació com al plantejament global. Les necessitats produïdes per les noves formes d'explotació del territori i la creixent importància del comerç amb els pobles mediterranis determinarà un abocament cap a la costa i els eixos fluvials importants de bona part dels hàbitats principals, i resta la plana com l'espai dedicat a la producció, amb un poblament dispers. Els hàbitats més importants se situen a la serralada costanera, amb la funció de controlar i canalitzar l'excedent i, en algun cas, es consoliden com a punts d'intercanvi, centres del comerç regional i, tal vegada, seus del poder polític, que substitueixen de manera gradual els antics assentaments amb aquesta funció, que fins aleshores eren situats a la depressió prelitoral (fig. 5).

Durant bona part del segle VI aC, la tipologia dels assentaments no es veurà sensiblement alterada, almenys pel que fa als recursos constructius. Bàsicament es localitzen fosses, aïllades o agrupades a d'altres, que a la depressió prelitoral representen fins ara l'únic vestigi d'habitació d'aquesta època. Pel que fa a l'hàbitat en sentit estricte, la cabana construïda amb materials lleugers serà l'estructura característica durant quasi tot el segle VI aC, com semblen indicar les poques troballes d'aquesta època en la nostra

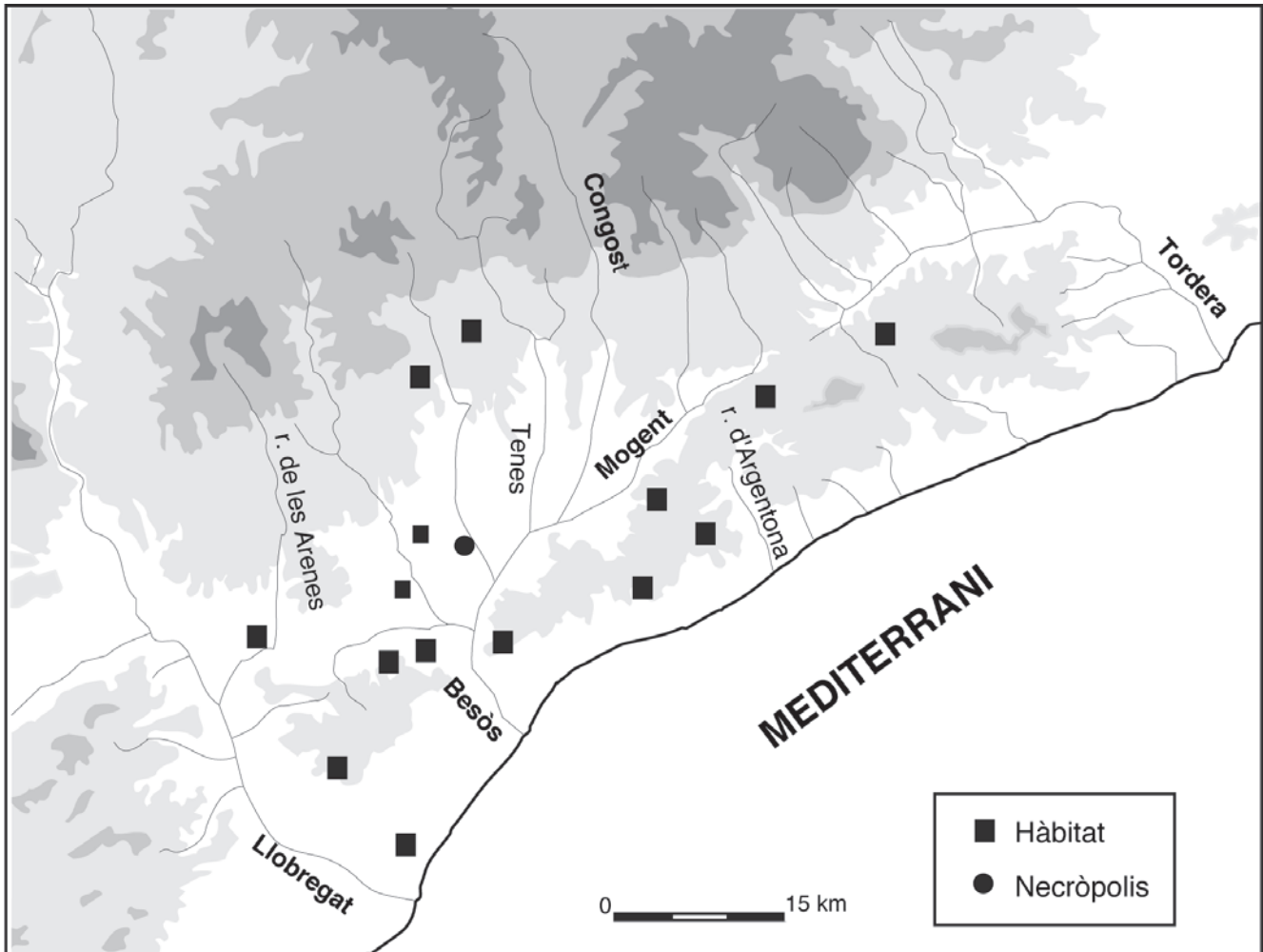


Fig. 5. Plànol de situació dels principals jaciments de l'ibèric antic (s. VI aC).

zona d'estudi. Només observem com a fet destacable una tendència a densificar l'espai ocupat, resultat tal vegada d'una major agregació de les diverses unitats que integren l'assentament.

A Burriac van aparèixer alguns fons de cabana retallats a la roca mare, dels quals, malauradament, no se'n coneix la planta sencera (BENITO *et al.* 1986: 19). Sabem, però, que una de les cabanes estava retallada en el sauló i complementada per una filera de pedres, allí on hi havia una depressió de la roca de base. A l'interior es va localitzar una llar preparada amb argila de forma el·lipticocircular que contenia un fragment d'àmfora "à la brosse" que la datava en el segle VI aC.

Al Puig Castellar de Santa Coloma s'han pogut documentar tot un seguit d'estructures anteriors a la primera urbanització del poblat. Es tracta de retalls, forats de pal, estructures de combustió, etc., però sense materials ceràmics clarament associats, per la qual cosa no es pot assegurar si es tracta d'una ocupació anterior o de restes d'estructures utilitzades durant el bastiment del poblat. Val a dir, però, que existeixen materials amb una cronologia anterior a la fase 1, que és la pròpiament urbana, com àmfors de tipus joni, etrusc i fenícies occidentals que podem situar, en conjunt, entre la segona meitat del segle VII i la primera del VI aC (FERRER i RIGO 2003: 80).

Al poblat ibèric del Turó de Ca n'Oliver, sota la primera fase pròpiament urbana del poblat, s'ha localitzat un moment anterior a les construccions en dur més antigues (fase 0), que està representat bàsicament per una gran quantitat de forats de pal excavats directament a la roca. És evident, per la seva freqüència i disposició, que no corresponen a les construccions situades en cotes superiors i, en alguns casos, estan tallats per la gran cubeta fundacional de la fase 1A. En general, les alineacions d'aquests grups de forats apunten cap a construccions rectangulars o subrectangulars sense que, per ara, se'n pugui precisar amb exactitud la tipologia específica.

Malgrat tot, sembla existir un cert paral·lelisme amb la fase antiga del proper jaciment de Can Xercavins on la fase inicial, corresponent al període ibèric antic, està representada per diversos fons de cabana associats a sitges (FRANCÈS 2000: 39). En aquest jaciment sí que ha estat possible definir les característiques bàsiques d'aquesta mena de construccions, que són de planta rectangular, simple o compartimentada, delimitada per trinxeres de fonamentació i forats de pal situats a l'interior. En algun cas, el terra d'habitació és dins d'una cubeta i els forats de pal es disposen perimetralment. En tots els casos es tracta de construccions de mida força modesta i de gran simplicitat que recorden els models habitacionals de períodes anteriors (ASENSIO *et al.* 2001: 234).

Així doncs, interpretem aquesta fase inicial de Ca n'Oliver com un moment preurbà, anterior a les primeres construccions en dur, format per cabanes fetes amb materials peribles. Malgrat que no podem plantejar un esquema d'organització concret, sembla que les cabanes es trobarien força agrupades a la vessant sud, la més favorable per ubicar-hi l'assentament, mentre que la vessant nord no presentaria la mateixa densitat. La manca de materials associats fa que la datació precisa d'aquesta fase sigui problemàtica, però creiem que es pot situar en un moment anterior al darrer terç del segle VI aC. Malgrat tot, les evidències són encara parcials i caldrà esperar el resultat de futures intervencions per tal de confirmar de manera definitiva l'autèntica natura d'aquesta fase.

A part d'aquests exemples, n'hi ha un altre, encara que dubtós, a Castellruf, on uns forats de pal i una llar, situats en una zona de freqüentació, han estat identificats com una possible cabana (GASULL *et al.*, 1986: 61; 1995), sense que els autors en precisin la datació. Sembla, però, que estarien associats a una fossa reblerta amb materials fets a mà i emmarcables en la primera edat del ferro i amb fragments de ceràmica a torn, àmfora fenícia i un cràter de ceràmica grisa monocroma d'occident decorat amb les típiques ones incises, datable molt possiblement entre el 575 i el 550 aC (ASENSIO, PRINCIPAL i SANMARTÍ 1995).

Més al nord sembla que, amb els lògics matisos, l'evolució és similar. A l'Empordà, les fases IA i IB del jaciment de l'Illa d'en Reixac datades entre finals del VII fins el 550 aC estan caracteritzades per un tipus d'hàbitat amb cabanes semiexcavades a la roca de planta circular o ovalada. Aparentment ja en aquest primer estadi el poblat constituïa una aglomeració important (MARTÍN *et al.* 1999: 315). Durant la primera edat del ferro, entre el 650 i el 580 aC, el turó on s'ubicarà la palaiolis ampuritana estarà ocupat per estances de planta subrectangular alineades seguint una planificació incipient (CASTANYER *et al.* 1999: 111-114).

Més parcials són les informacions referents a les necròpolis corresponents a aquest moment en la nostra zona d'estudi, que es limiten, per ara, a la tomba de la Granja Soley, a Santa Perpètua de la Mogoda. Es tracta d'un enterrament aïllat que constitueix una de les primeres manifestacions materials de l'ibèric antic al Vallès i té evidents paral·lels amb l'E-4 de la necròpolis del Coll a Llinars, tant pel que fa a la tipologia de l'enterrament com en el ritual (composició de l'aixovar, ofrenes alimentàries, etc.). La tomba estava formada per una urna funerària, que contenia les restes de la incineració d'un jove, i per un important aixovar, tant ceràmic com metàl·lic. Destaca un important conjunt d'armes format per quatre puntes de llança i tres virolles de ferro, a les que cal afegir altre armament en bronze, com tres puntes de sageta i fragments d'un casc. Dins dels estris d'ús personal que acompanyaven el mort destaquen les sivelles de cinturó, una fíbula, un braçalet i dos recipients de bronze, un dels quals era una *simpulum*. Pel que fa a les ceràmiques es tracta d'urnes bitroncocòniques a torn, amb nanses o sense, una urna d'orelletes de tipologia ibèrica i un *oinichoe* en pasta grisa monocroma. Completaven el conjunt sis vasos obrats a

mà amb clars paral·lels amb els ja esmentats del pla de la Bruguera i Llinars. La data de l'enterrament s'ha de situar en un moment una mica posterior a la tomba de Llinars, al voltant del 550 aC (SANMARTÍ *et al.* 1982: 99).

6. L'aparició del primer urbanisme

Al llarg del segle VI, les aglomeracions laxes, que havien caracteritzat el patró habitacional d'aquest territori durant la primera edat del ferro, seran, com hem vist, substituïdes per agrupacions cada cop més importants de contingents poblacionals que ara es concentren en espais més reduïts, situats en punts estratègics tant des del punt de vista productiu, com del control dels fluxos comercials (fig. 5).

Vers el darrer terç del segle VI es manifesten noves tècniques constructives que comportaran una estandardització de les formes i dimensions dels habitacles que permetran la seva juxtaposició, la possibilitat de compartir les parets i, per tant, facilitaran el traçat urbanístic de l'hàbitat, que serà fruit d'una planificació global preconcebuda. Les plantes resultants seran més o menys regulars i s'articularan a partir d'espais de circulació que permeten una fàcil relació entre les diferents unitats domèstiques. Aquests poblats ocuparan turons més o menys elevats de les estribacions de les serralades, situats en llocs estratègics més des del punt de vista econòmic que des del defensiu.

La proliferació de poblats de relativa importància durant aquesta nova fase que correspon a l'ibèric antic contrasta de manera evident amb l'escassetat de centres d'acumulació rellevants durant la primera edat del ferro. Les noves estratègies productives i d'organització política quedaran clarament reflectides en la tipologia dels hàbitats i en l'organització del territori. Seguim, però, tenint algunes mancances en el registre que limiten, lògicament, una acurada visió de conjunt del fenomen.

La Penya del Moro és un dels poblats ibèrics més ben estudiats de tota aquesta àrea i amb un inici més antic. El volum de restes corresponents a l'ibèric antic fa suposar que es tracta d'un important agrupament humà ja des d'aquest moment inicial (BARBERA 1990b). Aquest jaciment domina l'estuari del Llobregat i les seves riberes, és, doncs, un lloc adequat perquè hi ancoressin els mercaders que sovintejaven la costa. De fet, són diverses les troballes que han donat mostres d'un comerç amb aquests pobles forasters, la qual cosa fa pensar que es tracta d'un jaciment amb un paper destacat en les relacions d'intercanvi. Malauradament, i malgrat la seva importància, no sabem res del traçat, organització i característiques constructives d'aquesta primera fase d'ocupació, datada entre els anys 550 i el 500 aC., atès que les posteriors reformes fetes durant la segona meitat del segle V aC. van fer desaparèixer pràcticament el moment inicial del poblat.

A Burriac, situat en un enclau privilegiat a la costa del Maresme, sembla que el primer urbanisme se situa cap a finals del segle VI aC o començaments del segle V, moment en el qual apareix una arquitectura més o menys sòlida. Ara per ara, coneixem una casa de planta rectangular amb murs de pedra lligats amb

fang, els quals es recolzen en un sòcol format pel substrat natural retallat (BENITO *et al.* 1986: 20).

Més a l'interior, la fase 1 del poblat de Ca n'Oliver se situa en el període ibèric antic i correspon a una ocupació amb un caràcter ja plenament urbà i, per tant, dins d'un marc cultural inequívocament ibèric. La data inicial per a aquest moment cal situar-la a finals del segle VI-principis del V aC. Documenten aquesta fase les característiques ceràmiques pintades amb motius geomètrics, les de cocció reductora amb perfils de filiació indígena i altres d'influència mediterrània, a part de les produccions a mà típiques de l'ibèric antic (ASENSIO *et al.* 2001). Per tant, ens trobem davant d'un jaciment similar cronològicament al de Burriac, on la fase del primer urbanisme correspon a les mateixes dates de la fase 1 del turó de Ca n'Oliver.

En aquest moment, les cambres apareixen encaixades a l'interior d'un gran retall excavat a la roca, juxtaposades i compartint els murs divisoris. Són de planta rectangular i de dimensions modestes. La concepció de l'espai domèstic d'aquesta primera fase continuarà essent, però, d'una gran simplicitat tant pel que fa a la superfície com als elements d'organització interna i de suport a les tasques domèstiques. Les cobertes, recolzades sobre els murs de base en pedra i alçat de toves, es complementen, en algun cas, amb pals drets encaixats en profunds forats fets a la roca, sovint amb diàmetres considerables, i falcats amb lloses de pedra.

Tot indica que la superfície ocupada del jaciment en aquest moment és força considerable, la qual cosa posa de manifest que ens trobem davant d'un assentament de certa rellevància ja des d'un moment antic. D'altra banda, cal dir que malgrat l'amplitud de la zona excavada fins ara (prop de 4.000 m²) no s'ha localitzat encara cap sitja o fossa que es pugui atribuir aquesta fase antiga.

La informació proporcionada per altres jaciments situats més al nord, fora de la nostra zona d'estudi però sotmesos a la mateixa problemàtica, poden ajudar a situar de manera més precisa la qüestió. L'Illa d'en Reixac tindrà cases construïdes amb sòcol de pedra i elevació amb tovots fins a la fase II, amb una cronologia que s'hauria de situar a partir del 550 aC, possiblement en el tercer quart del segle VI aC (MARTÍN i SANMARTÍ 1978: 445; LÒPEZ 1999: 315-316), contemporània de Ca n'Oliver.

A Ensérune, des de mitjan segle VI aC es comença a configurar un hàbitat integrat per un conjunt de cabanes agrupades, fetes amb materials peribles, a la part alta del turó. No serà fins al segle V aC quan es produeix la progressiva aparició d'un "urbanisme" definit per dos grans eixos nord-sud i est-oest envoltats per una muralla (SCHWALLER 1985: 63).

A Cayla de Mailhac durant el segle VI aC encara es manté la primitiva tipologia de l'hàbitat més antic, amb cabanes construïdes amb materials peribles. Dament d'aquesta fase, a principis del segle V aC, s'hi construirà el primer poblat amb cases fetes amb sòcols de pedra i parets de tovot (TAFFANEL 1976: 230).

En funció del que hem vist fins ara, és possible organitzar aquest procés de transició cap als patrons d'assentament pròpiament ibèrics en dues fases. Una primera en què es produeix una reorganització

pel que fa a la situació dels hàbitats, en paral·lel a l'aparició de les primeres manifestacions materials del món ibèric. Abastaria, aproximadament, des d'inicis del segle VI aC fins ben entrada la segona meitat de la centúria i estaria representada per les fases més antigues dels jaciments de Burriac, de Ca n'Oliver i, potser, el Puig Castell de Vallgorguina. També la tomba de la Granja Soley correspondria a aquest moment i posaria de manifest l'afermament de les elits locals dotades d'un significatiu poder d'acumulació.

La segona fase se situaria a partir d'aquesta data de finals del segle VI aC, en la que trobem les primeres manifestacions d'urbanisme en dur, associades ja a una important quantitat de ceràmica a torn de filiació ibèrica. Representarien aquest moment, la fase més antiga de la Penya del Moro, la fase 1-A del turó de Ca n'Oliver i la fase del primer urbanisme de Burriac.

Malgrat que els primers poblats en dur representen una part important del poblament, en aquesta època les petites unitats productives disperses per la plana continuen vigents, encara que cal cridar l'atenció sobre la paulatina rarificació dels conjunts de fosses que havien ocupat la plana, la qual cosa no sembla compensar-se amb un increment de la quantitat de sitges localitzades en els poblats.

En jaciments com el poliesportiu de la UAB la fase corresponent a l'ibèric antic representa l'última ocupació d'aquest indret i sembla força residual. Només s'han documentat tres estructures ibèriques datables entre el 550-500 aC que posen de manifest un assentament de molt reduïdes dimensions.

Les estructures aïllades localitzades a Montjuïc i al Castell de Rubí també podrien correspondre a aquest tipus d'hàbitat dispers. A Montjuïc, en la prospecció feta en el cingle sud-est de la muntanya, es va excavar una sitja de dimensions reduïdes sense que, aparentment, estigués en relació amb cap estructura arquitectònica (GRANADOS *et al.* 1986: 215-216). El material que s'hi localitzà era bàsicament ceràmica a mà d'estil i decoració datables en la primera edat del ferro (incisions, acanalats, cordons aplicats, etc.) juntament amb algunes ceràmiques ibèriques pintades, idèntiques als materials més antics de la Penya del Moro o de Ca n'Oliver, per la qual cosa s'hauria de situar a mitjan segle VI aC o potser una mica abans. A les excavacions del pati del Castell de Rubí es localitzaren diverses fosses ibèriques de cronologia diversa que es podrien datar entre el segle VI aC i mitjan segle IV aC. Una d'aquestes fosses, molt malmesa, va proporcionar un petit conjunt de materials que podem situar sense problemes en el període ibèric antic (SÀNCHEZ *et al.* 1990: 115-120).

Una altra forma de poblament que seguirà existint és el vilatge o llogaret. Es tracta de petites agrupacions de població, situades a la plana i dedicades bàsicament a l'agricultura. La seva tipologia i ubicació tenen estrets vincles amb el tipus equivalent de la primera edat del ferro, sobretot en aquells exemples de data més antiga dins del món ibèric. Si en un principi la materialització d'aquests hàbitats no difereix gaire del que caracteritzava la fase anterior (construccions en materials peribles, associació de fosses destinades

a la conservació d'excedents, etc.), a finals del segle v aC aquests jaciments tindran una nova forma d'organització amb l'aparició dels habitatges en dur i les primeres evidències d'instal·lacions col·lectives.

Al complex arqueològic de Can Roqueta s'ha documentat recentment una ocupació datable en el període ibèric antic representada per 22 fosses. La pràctica totalitat són sitges de perfil troncocònic que continuen en la línia de les formes característiques del bronze final i la primera edat del ferro, ja que en

cronologies lleugerament més modernes les seccions seran ja de tipus ovoide.

La presència d'aquestes estructures en el mateix espai, on la densitat de les fosses del bronze final i especialment les de la primera edat del ferro és més gran, fa pensar als seus excavadors en un ús continuat d'aquest espai com a lloc d'emmagatzematge (PALOMO i RODRÍGUEZ 2004, 93). Aquesta concentració modesta, vinculada a les activitats agrícoles, tal vegada és similar a la fase més antiga de Can Xercavins,

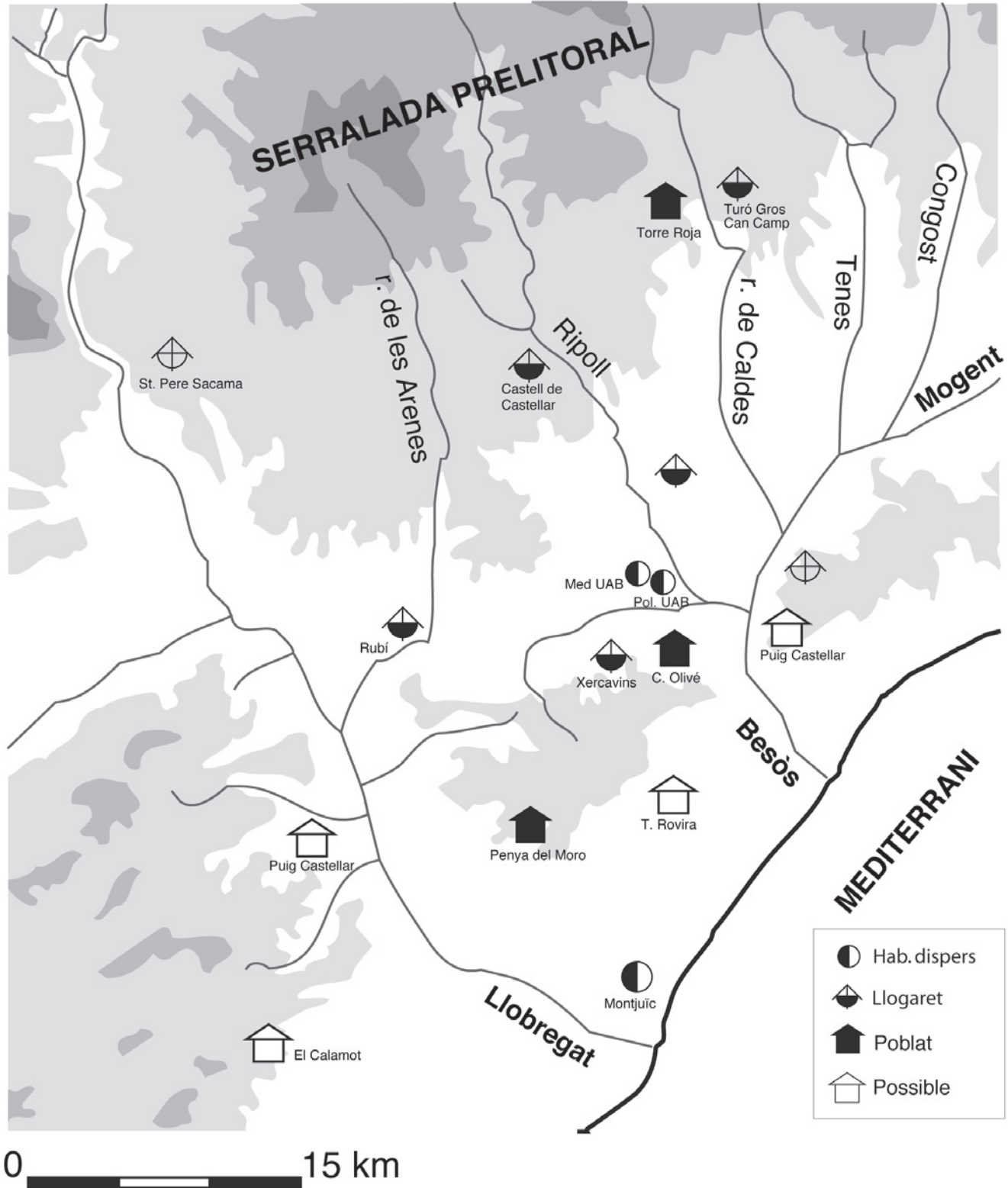


Fig. 6. Plànol interpretatiu de l'hàbitat a la franja sud de la costa central durant l'ibèric antic.

però sense que s'hagin conservat restes de les cabanes situades a una cota superior.

Can Xercavins està situat en un petit turó del peu de muntanya de Collserola, de perfil suau i poca alçada, a tocar de la riera de Sant Cugat. Es tracta d'un jaciment de dimensions modestes, al voltant dels 3.000 m², on les excavacions realitzades han posat de manifest tres grans fases que en sintetitzen l'evolució. La més antiga, la qual correspon al període ibèric antic, és possiblement contemporània a la fase I-A del turó de Ca n'Oliver.

Des del punt de vista de l'ocupació de l'assentament podem dir que el moment més antic del jaciment està representat per un conjunt de cabanes agrupades entre les quals apareixen disseminades diverses sitges. Alguna d'aquestes construccions ha estat semiexcavada en el terra natural mentre que en altres casos aquest ha estat nivellat per crear el sòl d'ocupació. Totes apareixen voltades de forats de pal que en algun cas se situen dins de trinxeres que delimiten l'espai habitat. Es tracta de cabanes senzilles, de dimensions modestes, amb cobertes i parets fetes amb materials peribles.

Can Xercavins té un marcat caràcter productiu tant pel que fa a la situació com al fet de comptar amb dipòsits per emmagatzemar. A diferència del poblat proper de Ca n'Oliver, on a finals del segle VI aC es desenvolupa un urbanisme incipient, aquest vilatge de Xercavins no adoptarà la construcció en dur fins

ben entrat el segle V aC. Tal vegada, en un moment inicial, aquesta situació podria respondre al fet que determinades formes d'ocupació són primer posades en pràctica per determinats segments socials com un signe extern de la seva posició i que la població camperola, potser ja dependent, no les adoptarà fins més tard.

En tot cas, la rarificació dels vilatges durant l'ibèric antic sembla ser un indicador de la paulatina pèrdua de pes específic dels antics enclavaments de la plana respecte a les noves formes d'ocupació del territori inherents a l'iberització (fig. 6).

Cloenda: la consolidació d'un nou model

A partir de finals del segle V aC s'encetarà un nou període que correspon a la consolidació social, política i econòmica de la cultura ibèrica que des del punt de vista de la tipologia dels assentaments tindrà com a resultat un increment de la complexitat del panorama conegut fins a aquest moment. Tota la nostra zona d'estudi serà ocupada per una densa xarxa de jaciments de diversa natura i amb un alt grau d'especialització i interdependència que posen de manifest una marcada territorialitat (fig. 7).

La paulatina concentració de població en determinats nuclis tindrà com a conseqüència l'aparició d'autèntiques aglomeracions de caràcter pròpiament

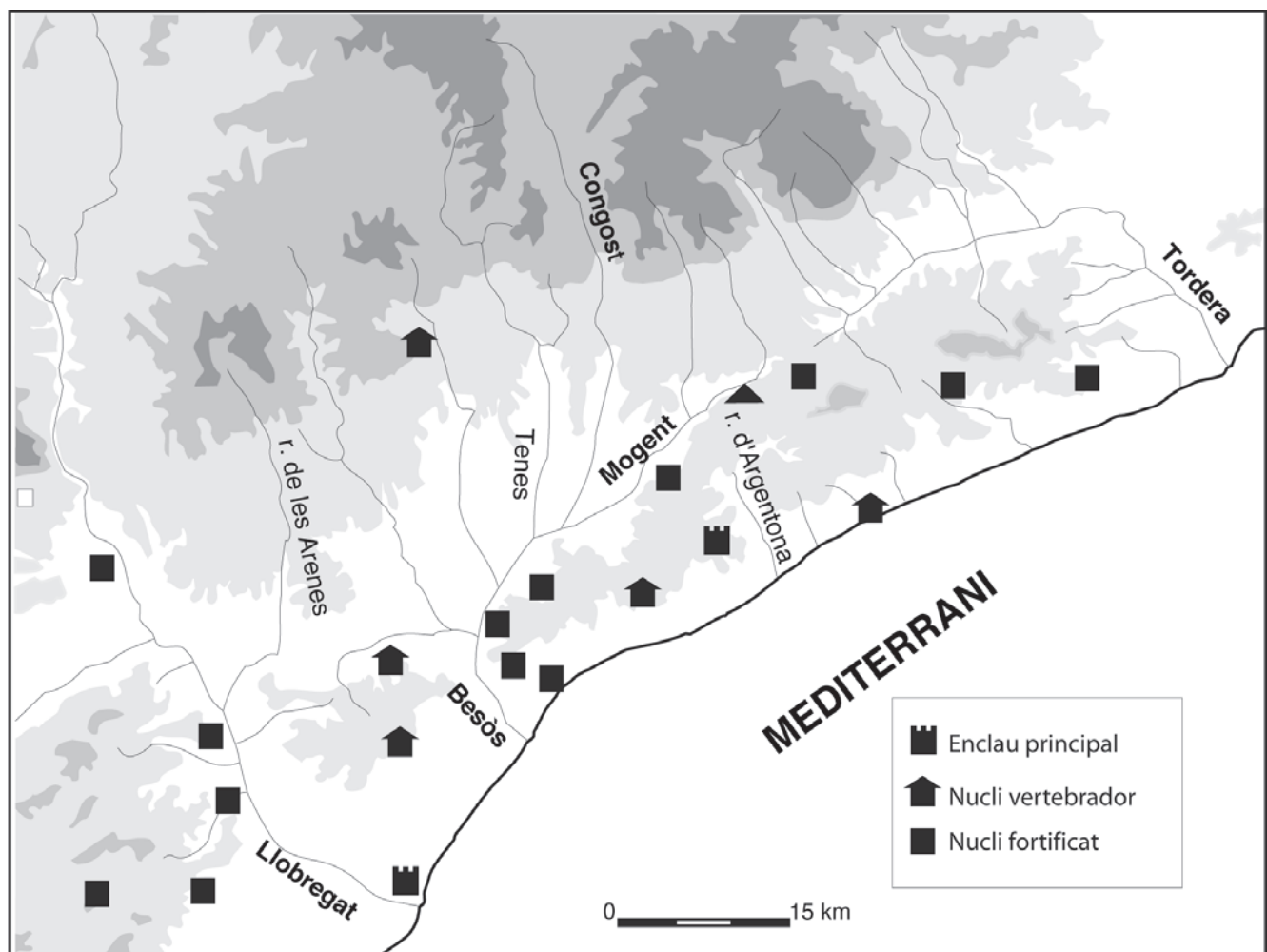


Fig. 7. Plànol de situació dels principals jaciments de l'ibèric ple (s. IV aC).

urbà, la més important de les quals és Burriac o *Ilturo* a Cabrera de Mar. La seva extensa superfície, la presència de potents estructures defensives, d'una tupida trama urbana i la provable existència d'edificis públics, li confereixen un paper rellevant dins de l'estructura territorial del que coneixem com Laietània, almenys des del segle IV aC. A més, la seva posició privilegiada afavoria l'intens contacte dels seus pobladors amb agents externs en un moment en què l'activitat comercial es produeix a gran escala i de manera continuada, propiciant així un paper regulador dels fluxos d'intecanvi entre la costa i l'interior.

Dins de la nostra zona d'estudi s'ha considerat la possibilitat que a Barcelona, concretament a Montjuïc, podria haver existit un jaciment d'aquesta categoria. Val a dir que la manca de coneixement que tenim sobre les estructures hàbitat fa difícil assegurar aquest extrem. De tota manera cal destacar, de la mateixa manera que en el cas de Burriac, la seva posició privilegiada, tocant a la desembocadura del riu Llobregat i molt a prop de la plana del Barcelonès, i la troballa d'un gran camp de sitges a la zona de Magòria, a la part baixa del turó (BLANCH *et al.* 1994). Les seves excepcionals dimensions, amb diàmetres superiors als 5 metres, posen de manifest un potencial d'acumulació sense paral·lel en el litoral català difícilment justificable des del punt de vista de la pròpia producció de l'assentament. A això cal afegir la riquesa dels materials ceràmics d'importació, tant en quantitat com en qualitat, entre els que destaquen els materials amfòrics. La consolidació d'un enclau potent com el de Montjuïc provocaria la pèrdua de sentit de nuclis, probablement més petits, que, amb anterioritat al segle IV aC, havien desenvolupat les tasques que ara es concentraran en l'assentament de la muntanya barcelonina; en aquesta situació es trobaria la Penya del Moro però, tal vegada, també altres assentaments (encara pitjor coneguts) de l'altra riba de l'estuari del Llobregat com, per exemple, el Calamot, a Gavà, o el Puig Castellar de Sant Vicenç dels Horts.

Totes aquestes característiques presents tant a Burriac com, en certa manera, a Montjuïc posen de manifest que ens trobem davant de jaciments que tindran un paper central en el control i l'administració d'amplis territoris amb entitat pròpia i que serien la seu del poder polític en mans d'una aristocràcia dedicada a l'acumulació d'excedents i al control del comerç (ASENSIO *et al.* 2001).

Per assegurar un flux constant d'excedents que garantis l'estabilitat del sistema calia articular una estratègia d'explotació agrària que ho fes possible. Una peça fonamental dins d'aquest plantejament seran els nuclis destinats a vertebrar amplis territoris circumdants. De dimensions més modestes que aquestes grans aglomeracions o "ciutats", les trobem disperses abastant totes les àrees productives dins del territori polític dels laietans. Tindrien aquesta funció jaciments com el Turó de la Rovira, Ca n'Oliver, la Torre Roja, la Torre dels Encantats, la Cadira del Bisbe i potser el Mas Boscà, que abastarien la plana del Barcelonès, el Vallès Oriental i Occidental i la plana al·luvial del Maresme. A més, tal vegada aquests nuclis estaran d'alguna manera especialitzats funcionalment segons

les possibilitats econòmiques del territori que administren (ZAMORA *et al.* 2001).

En aquests tipus d'assentament es desenvoluparà un procés de concentració de la producció que es materialitzarà amb l'aparició d'autèntics camps de sitges, bé a l'interior, com a la Torre dels Encantats, bé a l'exterior com a Ca n'Oliver o el Turó de la Rovira. En algun cas hi ha evidències d'un desenvolupament d'activitats productives o artesanals, bàsicament metal·lúrgiques o de producció ceràmica. Per tant, és possible pensar que aquests enclaus tinguessin també una funció comercial d'abast regional orientada a nodrir de manufactures els nuclis dispersos al seu entorn. Altres jaciments com el Turó del Vent a Llinars podrien haver estat nuclis específicament dedicats a aquesta funció.

En un marc de forta territorialització apareixen tot un seguit de jaciments de petites dimensions ubicats generalment en la part més alta de turons i elevacions de difícil accés, però de gran control visual i estratègic del territori circumdant, especialment les rutes de comunicació i els accessos que connecten la costa amb el rerepaís (fig. 8). Un dels exemples més característics d'aquest tipus d'assentament serà el Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet (FERRER i RIGO 2003). Es troba emplaçat a l'entrada d'una de les vies de comunicació més importants de l'àrea laietana, el riu Besòs. A l'altra banda de la serra de Marina, ja dins del Vallès Oriental, hi ha un altre jaciment com Castellruf a Martorelles, que domina el curs baix del riu.

A la part baixa del Llobregat trobem altres jaciments que encara que mal coneguts podrien tenir aquest paper d'afermament territorial en un marc d'agricultura extensiva. Aquest seria el cas, per exemple, del poblat del Santa Creu d'Olorda a Molins de Rei, del Puig Castellar a Sant Vicenç dels Horts o el poblat de Calamot a Gavà. A l'interior, prop de la serralada prelitoral, tal vegada el Turó Gros de Can Camp o el Puig Alt de Can Viver, a la zona de la vall de la riera de Caldes, respondrien al mateix patró (ASENSIO *et al.* 2001).

Finalment, en l'escala més baixa d'aquesta estructuració del poblament situaríem aquelles unitats productives bàsiques, constituïdes per hàbitats simples dispersos per les planes o els peus de muntanya, aïllats o formant petites agrupacions que sovint apareixen caracteritzades, pràcticament de manera exclusiva, per estructures negatives. A diferència dels altres, són assentaments oberts, sense estructures defensives. Algunes d'aquestes explotacions es materialitzen en forma de vilatges, com la fase corresponent a aquest moment de Can Xercavins, ja amb un urbanisme consolidat. A l'interior dels habitatges, o en el seu entorn immediat, se situen diverses sitges que mostren una notable capacitat d'emmagatzematge d'excedent agrícola. El Castell de Rubí podria ser un jaciment de la mateixa tipologia format per restes disperses en una àmplia zona en què hi ha alguna estructura constructiva molt arrasada i una notable quantitat de sitges de diferents èpoques.

El jaciment de Can Calvet, a Santa Coloma de Gramenet, representaria un model d'edifici aïllat i complex interpretat com una granja (GILI i RIGO

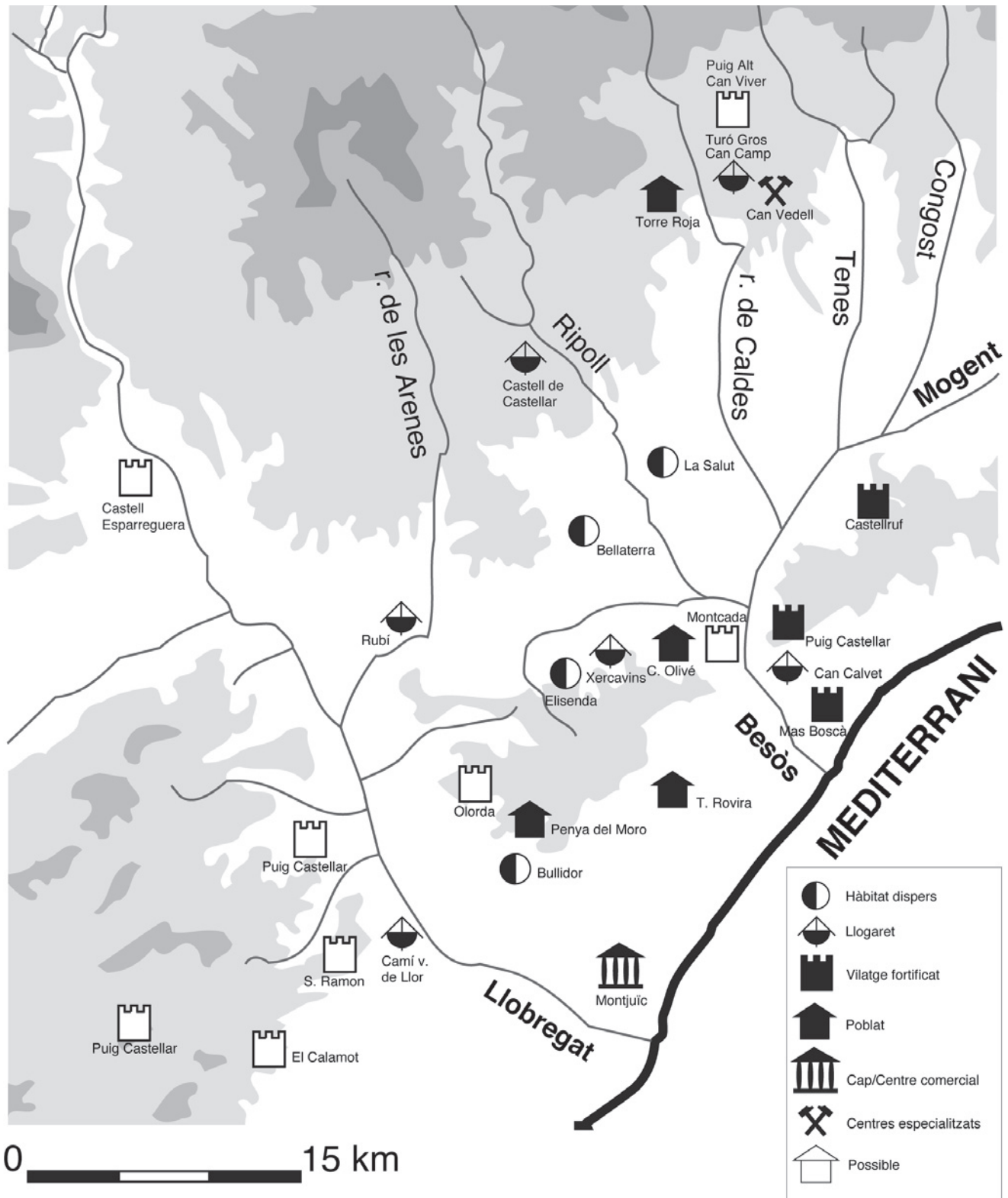


Fig. 8. Plànol interpretatiu de l'hàbitat a la franja sud de la costa central durant l'ibèric ple (s. IV aC).

1992). Es tracta d'una construcció aparentment unitària formada per un mínim de set àmbits. Pel que fa a la seva funció, considerant la ubicació en una zona de plana fèrtil que s'obriria davant el mar, es tractaria d'un assentament fonamentalment agrícola. Els seus excavadors situen la seva construcció a la segona meitat del segle v aC. I l'abandonament, en un moment indeterminat del segle IV aC.

A aquest darrer exemple cal afegir una presència d'ocupacions aïllades d'abast molt limitat representades per petits grups de fosses que si bé s'havien rarificat

de manera molt sensible durant l'ibèric antic seran, a partir del segle IV i especialment en el III aC, cada cop més freqüents paral·lelament a l'expansió econòmica i política del món ibèric laietà que arribarà a la seva màxima expressió en aquesta època en què trobarem un territori fortament colonitzat i gestionat per una estructura política consolidada que alguns autors han qualificat "d'estat emergent" (SANMARTÍ *et al.* 1998).

Joan Francés
Ajuntament de Cerdanyola

Bibliografia

ALMAGRO, GORBEA 1979

Almagro, M. Gorbea (1979): "El pic dels Corbs de Sagunto y los campos de urnas del NE de la península ibérica", a *Saguntum*, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, València, núm. 12, 89-141.

ALONSO, BUXO 1991

N. Alonso i R. Buxo (1991): "Estudi sobre restes paleocarpològiques al Vallès Occidental: primers resultats del jaciment de les sitges de la UAB (Cerdanyola del Vallès)", a *Limes*, núm. 1, Cerdanyola del Vallès, 19-35.

ASENSIO, PRINCIPAL, SANMARTÍ 1995

D. Asensio, J. Principal i J. Sanmartí (1995): "Els materials d'importació del poblat de Castellruf", a GASULL *et al.*, *El poblat ibèric de Castellruf (Sta. Maria de Martorelles, Vallès Oriental)*, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, núm. 16, Lleida, 65-83.

ASENSIO, FRANCÈS, FERRER, GUÀRDIA, SALA 2001

D. Asensio, J. Francès, C. Ferrer, M. Guàrdia i O. Sala (2001): "Formes d'ocupació del territori al sud de la laietània" a *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània Occidental: actes de la taula rodona celebrada a Ullastret*, 227-252, Girona.

ASENSIO, FRANCÈS, FERRER, GUÀRDIA, SALA 2002

D. Asensio, J. Francès, C. Ferrer, M. Guàrdia i O. Sala (2002): "Resultats de la Campanya 1998-99 i estat de la qüestió sobre el nucli ibèric laietà del Turó de Ca n'Olivé". *Pyrenae* 31-32. Universitat de Barcelona, 163-199, Barcelona.

AUBET 1987

M. E. Aubet (1987): *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*, Ed. Bellaterra, Barcelona.

AUBET 1993

M. E. Aubet (1993): "El comerç fenici i les comunitats del ferro a Catalunya", a *Laietania*, núm. 8, Mataró, 23-40.

BARBERÀ, DUPRÉ 1984

J. Barberà i X. Dupré (1984): "Els laietans. Assaig de síntesi", a *Fonaments*, núm. 4, Barcelona, 31-86.

BARBERÀ, SANMARTÍ 1982

J. Barberà i E. Sanmartí (1982): *Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro de Sant Just Desvern, 1974, 1975, 1977, 1981*, a Monografies Arqueològiques, núm. 1, Barcelona.

BENITO *et al.* 1986

N. Benito, F. Burjacs, M. Del M. Espadaler, J. M. Defaus, M. Molina (1986): "Les excavacions al poblat ibèric de Burriac (Cabrera de Mar, el Maresme) durant l'any 1984. Resultats preliminars i noves dades estratigràfiques", a *Tribuna d'Arqueologia 1985-1986*, Barcelona, 15-23.

BLANCH *et al.* 1994

R. M. Blanch, J. O. Granados, C. Miró, H. Miró, E. Revilla, A. Vilaseca (1994): "Un gran magatzem laietà al Mont Jovis: les sitges de Port (Montjuïc, Barcelona)", a *III Congrés d'Història de Barcelona*, Barcelona, 119-127.

BOQUER *et al.* 1991

S. Boquer, L. Gonzalez, O. Mercadal, T. Rodon, L. Sàez (1991): "El jaciment arqueològic de Can Roqueta: dades sobre la transició del segle VII al VI aC. al Vallès", a *Limes*, núm. 1, Cerdanyola, 7-18.

BOQUER *et al.* 1992

S. Boquer, L. Gonzalez, O. Mercadal, T. Rodon, L. Sàez (1992): "Un nou assentament del bronze-ferro al Vallès: Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental)", a *Tribuna d'Arqueologia*, 1990-1991, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 41-51.

BOQUER, PARPAL 1994

S. Boquer i A. Parpal (1994): *Can Roqueta. Estructures prehistòriques i medievals. Campanya de 1991 (Sabadell, Vallès Occidental)*, a Memòries d'Intervencions

Arqueològiques a Catalunya, núm 13, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

BOSCH GIMPERA, COLOMINAS 1915-1920

P. Bosch Gimpera i J. Colominas (1915-1920): "La necròpolis de Can Missert (Terrassa)", a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 582-586.

BUXÓ *et al.* 1995

R. Buxó *et al.* (1995): "Estudios recientes sobre agricultura y alimentación vegetal a partir de semillas y frutos en Catalunya (Neolítico-2a Edad del Hierro)", a *Trabalhos de Antropologia e Etnologia*, núm. 35 (1), Porto, 467-483.

CARLÚS, LARA 2004

X. Carlús i C. Lara (2004): "La necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental)", a *Tribuna d'Arqueologia*, 2000-2001, Barcelona, 49-75.

CARLÚS *et al.* 2004

X. Carlús, C. Lara, J. Lôpez, N. Villena i A. Martín (2004): La necròpolis d'incineració de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental). *Actes de les jornades d'Arqueologia i Paleontologia. Comarques de Barcelona 1996-200*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 115-131.

CASTANYER *et al.* 1999

P. Castanyer, Q. Esteba, E. Pons, M. Santos i J. Tremoleda (1999): "La segona etapa de l'hàbitat de l'edat del ferro: fase IIB", AQUILUÉ, X. (dir.): *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, a *Monografies Emporitanes 9*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Empúries.

CLOP *et al.* 1993

X. Clop, M. Faura, M. Gangonells i C. Navarro (1993): "La necròpolis del pla de la Bruguera-Centre de Distribució SONY (Castellar del Vallès, Vallès Occidental). Primers resultats", a *Limes*, núm 3, Cerdanyola del Vallès, 33-40.

DENNELL 1987

R. Dennell (1987): *Prehistoria Económica de Europa*, Ed. Crítica, Barcelona, 1987.

FERRER, RIGO 2003

C. Ferrer i A. Rigo (2003): *Puig Castellar. Els ibers a Santa Coloma de Gramenet. 5 anys d'intervenció arqueològica (1998-2002)*, a *Monografies Locals 2*, Museu Torre Balldovina, Santa Coloma de Gramenet.

FONBOTÉ 1952

J. M. Fonboté (1952): "Características tectónicas de la depresión del Vallès-Penedès", a *Ier Cursillo Internacional de Paleontología en Sabadell*, Arrahona, Sabadell.

FRANCÈS 1992

J. Francès (1992): "La cabana del bronze final de Can Bertran (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)", a *Limes*, núm. 2, Cerdanyola del Vallès, 29-41.

FRANCÈS 1995

J. Francès (1995): "Noves excavacions al sector est del jaciment del poliesportiu de la UAB (Cerdanyola del Vallès, Vallès Occidental)" a *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5, Lleida, 147-178.

FRANCÈS 2000

J. Francès (2000): "*Características, evolución y elementos definitorios de los hábitats de la primera Edad del Hierro en la depresión prelitoral catalana*" a *Actes del XXII Col·loqui de l'AFEAF*, Girona.

GALLART 1991

J. Gallart (1991): *El dipòsit de bronzes de Llavorsí, Pallars Sobirà*, Excavacions Arqueològiques a Catalunya, núm. 10, Generalitat de Catalunya, Barcelona.

GARCIA 2001

D. Garcia (2001): "Genèse territoriale et urbanisation en gaule méridionale (VIIIème-IIIème a J.C): Propositions d'analyse", a *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània occidental. Monografies d'Ullastret 2*, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Ullastret, 69-86.

GASULL *et al.* 1986

J. Gasull, R. M. Blanch, A. Gonzalez, C. Lorencio, F. Mayoral, J. Xandri i E. Yll (1986): "Resultat de les excavacions arqueològiques portades a terme a Castellruf (Martorelles, Vallès Oriental)", a *Tribuna d'Arqueologia*, 1984-1985, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 53-62.

GASULL *et al.* 1995

J. Gasull, R. M. Blanch, A. Gonzalez, C. Lorencio, F. Mayoral, J. Xandri i E. Yll (1995): *El poblat ibèric de Castellruf (Sta. Maria de Martorelles, Vallès Oriental)*, Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, núm. 16, Lleida.

GILI, RIGO 1992

E. Gili, i A. Rigo (1992): "*El jaciment ibèric de Can Calvet (Sta. Coloma de Gramenet). Un assentament de l'Ibèric Ple situat a la plana*", a *Puig Castellar*, núm. 3-4, Santa Coloma de Gramenet, 37-52.

GONZÀLEZ *et al.* 1999

P. González, A. Martín i R. Mora (coords.) (1999): *Can Roqueta. Un establiment pagès prehistòric i medieval (Sabadell, Vallès Occidental)*, a *Excavacions Arqueològiques a Catalunya 16*, Barcelona, 89-148.

GRANADOS *et al.* 1986

J. O. Granados, L. Mazaira, M. T. Miró, C. Rovira i D. Salgot (1986): "Montjuïc dins el context del món ibèric laietà antic", a *6è Col·loqui d'arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 211-218.

GUILAINE *et al.* 1986

J. Guilaine *et al.* (1986): *Carsac. Une agglomération protohistorique en Languedoc*. Centre d'Antropologie des Sociétés Rurales. Toulouse.

HARRIS 1993

M. Harris (1993): *Jefes, cabecillas, abusones*, Alianza Editorial, Madrid.

LÒPEZ 2001

J. B. Lòpez (2001): "Minferri en el context de l'edat del bronze a la plana occidental catalana" a *Colors de Terra. La vida i la mort en una aldea d'ara fa 4.000 anys. Minferri, Juneda*. Quaderns de la Sala d'Arqueologia 1. Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 7-40.

MALUQUER 1947

J. Maluquer (1947): "Las culturas hallstätticas en Cataluña", a *Ampurias*, VII-VIII, Barcelona, 115-184.

MALUQUER 1951

J. Maluquer (1951): "Un nuevo campo de urnas en Cataluña: la necrópolis de la Bòbila Roca de Pallejà (provincia de Barcelona)", a *Archivo Español de Arqueología* 24, Madrid, 204-207.

MAR CET, PETIT 1985

R. Marcet i M. A. Petit (1985): "Assentaments d'habitació a l'aire lliure de la comarca del Vallès. Del Neolític al Bronze Final", a *Estudios de la Antigüedad*, núm. 2, Bellaterra, 93-133.

MARTÍ *et al.* (1995)

M. Martí, R. Pou i M. Buch (1995): "Les estructures prehistòriques del jaciment de Can Filua, Santa Perpètua de la Mogoda (Vallès Occidental)", a *Limes*, núm. 4-5, Cerdanyola del Vallès, 29-44.

MARTÍN *et al.* 1988a

A. Martín, J. Miret, R. Blanch, S. Aliaga, R. Enrich, S. Colomer, S. Albizuri i J. Bosch (1988a): "Campanya d'excavacions arqueològiques 1987-1988 al jaciment de la Bòbila Madurell-Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental)", a *Arraona*, núm. 3, Sabadell, 9-23.

MARTÍN *et al.* 1988b

A. Martín, J. Miret, R. Blanch, S. Aliaga, R. Enrich, S. Colomer, S. Albizuri i J. Bosch (1988b): "Les excavacions al paratge de la Bòbila Madurell i de Can Feu (Sant Quirze del Vallès, Vallès Occidental)", a *Tribuna d'Arqueologia*, 1987-1988, Barcelona, 69-77.

MARTÍN *et al.* 1999

A. Martín, R. Buxò, J. B. Lòpez i M. Mataró (1999): "Excavacions arqueològiques a l'Illa d'en Reixac (1987-1992)", a *Monografies d'Ullastret* 1, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Ullastret.

MAYA 1985

J. L. Maya (1985): "Silos de la Primera Edad del Hierro en la Universidad Autónoma de Barcelona", a *Estudios de la Antigüedad*, núm. 2, Bellaterra, 147-218.

MAYA 1990

J. L. Maya (1990): "¿Bronze final o primera edad del hierro? La problemática en el marco de la depresión prelitoral", a *Limes*, núm. 0, Cerdanyola del Vallès, 31-43.

MAYA 1992

J. L. Maya (1992): "Aprovechamiento del medio y paleoeconomía durante las etapas metalúrgicas del noestes Peninsular", a *Elefantes, ciervos y ovicaprinos*, Ed. Alfonso Moure, Santander, 275-315.

MAYA 1993

J. L. Maya (1993): "En torno al origen del mundo ibérico catalán: problemas de substrato", a *Laietania*, núm. 8, Mataró, 9-19.

MAYA 1999

J. L. Maya (1999): *Celtas e Iberos en la Península Ibérica*. Enciclopedia del Mediterráneo 4. Icaria Editorial, Barcelona.

MUÑOZ 2003

V. Muñoz (2003): "La necrópolis del Coll (Llinars del Vallès)", a *Lauro* 22-23, Museu de Granollers, Granollers, 5-14.

PALOMO, RODRÍGUEZ 2004

A. Palomo i A. Rodríguez (2004): "Can Roqueta II (Sabadell, Vallès Occidental)", a *Tribuna d'Arqueologia*, 2000-2001, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 77-98.

PASCUAL, BARBERÀ 1965

R. Pascual i J. Barberà (1965): "El yacimiento prerromano de Puig Castell (Vallgorgina, Barcelona)", a *Ampurias*, XXVI-XXVII, Barcelona, 233-245.

PÉREZ CONILL 1983

J. Pérez Conill (1983): "Els vasos Hallstättics o urnes cineràries d'Argentona", a *Laietania* 2, Mataró, 24-31.

PETIT 1986

M. A. Petit (1986): *Contribución al estudio de la Edad del Bronce en Cataluña (comarcas del Moianès, Vallès Oriental, Vallès Occidental, Maresme, Barcelonès y Baix Llobregat)*, tesi doctoral inèdita, Barcelona.

PETIT 1987

M. A. Petit (1987): "Restes arqueològiques de l'edat del bronze localitzades a Rubí", a *Butlletí del grup de col.laboradors del Museu de Rubí*, núm. 24, Rubí, 211-215.

PETIT 1993

M. A. Petit (1993): "El Bronce Final y la transición hacia la Primera Edad del Hierro en la región central-costera de Cataluña", a *Bajo Aragón Prehistoria* IX-X, 1992-1993. Diputació de Saragossa, 255-272.

PETIT, ROVIRA 1982

M. A. Petit i J. Rovira (1982): "Can Cortès, Sant Just Desvern", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya els darrers anys*, EAC, núm. 1, Barcelona, 190-192.

PONS 1984

E. Pons (1984): *L'Empordà. De l'edat del Bronze a l'edat del Ferro*, CIAG, Girona.

ROVIRA, PETIT 1996

J. Rovira i A. Petit (1996): *La unitat habitacional de Can Cortès*. Monografies Arqueològiques VIII, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona.

RUIZ ZAPATERO 1985

G. Ruiz Zapatero (1985): *Los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid.

RUIZ ZAPATERO 1992

G. Ruiz Zapatero (1992): "Comercio protohistórico e innovación tecnológica; La difusión de la metalurgia del hierro y el torno de alfarero en el NE de Iberia", a *Gala*, núm 1, Sant Feliu de Codines, 103-116.

SANMARTÍ *et al.* 1982

E. Sanmartí, J. Barberà, F. Costa i P. Garcia (1982): "Les troballes funeràries d'època ibèrica arcaica de la Granja Soley (Santa Perpètua de Mogoda, Vallès Occidental, Barcelona)", a *Ampurias*, núm. 44, Barcelona, 71-103.

SANMARTÍ 1993

E. Sanmartí (1993): *Una tomba de guerrer de la primera edat del ferro trobada a Llinars del Vallès (Vallès Oriental, Barcelona)*, Treballs del Museu de Granollers, núm. 1, Granollers.

SANMARTÍ 1986

E. Sanmartí (1986): *La Laietània ibèrica. Estudi d'arqueologia i història*. Resum de la tesi doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona.

SANMARTÍ *et al.* 2002

J. Sanmartí, D. Asensio i A. Martín (2002): "Les relacions comercials amb el món mediterrani dels pobles indígenes de la Catalunya sud-pirinenca

durant el període tardoarcaic", a *Cysela 14*, museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, 69-106.

SERRA-RÀFOLS 1927-1931

J. de C. Serra-Ràfols (1927-1931): "Estació hallstattica de Can Fatjó dels Orons (Sant Cugat del Vallès)", a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VIII, Barcelona, 582-586.

SCHWALLER 1985

M. Schwaller (1985): "Du nouveau sur l'oppidum d'Ensérune", a *Recentes decouvertes en Languedoc Roussillon, de la Préhistoire au Moyen Age, Les Dossiers d'Histoire et archéologie*, núm. 99, novembre, Dijon, 60-65.

VAQUER 1989

J. Vaquer (1989): "Silos et stockage du grain à Carsac", a *Carsac et les origines de Carcassonne*, Carcassonne, 83.

ZAMORA *et al.* 2001

D. Zamora, J. Pujol del Horno, J. García i X. Cela (2001): "El poblament a la Laietània central i septentrional durant el període ibèric ple. Proposta d'organització territorial", a *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània Occidental: actes de la taula rodona celebrada a Ullastret*, 227-252, Girona